

Farkas Zoltán

**Az intézmények fedezete,
funkciója és a társadalmiság**

Társadalomelmélet 4.

Miskolci Egyetem, 2005

Tartalom

Előszó a negyedik fejezethez

1. Az intézmények fedezete és kialakítása

1.1. Az intézmények fedezete és formalitása

- A) A külső és a belső fedezetű intézmények
 - a) *A külső és a felemás fedezetű intézmények*
 - b) *A belső fedezetű intézmények és az intézményes erkölcs*
- B) A jogi, a formális és a nem formális intézmények
 - a) *A jogi és a jogszerű intézmények*
 - b) *A formális és a nem formális intézmények*

1.2. Az intézmények kialakítása és elfogadása

- A) Az intézmények kialakítása
 - a) *A kialakítás főbb megközelítései*
 - b) *A külső és a belső fedezetű intézmények kialakítása*
- B) Az intézmények elfogadása és legitimitása
 - a) *Az intézmények elfogadása*
 - b) *Az intézmények legitimitása*

2. Az intézmények funkciói

2.1. Az intézmények funkcióinak fő formái

- A) Az intézmények elemi funkciói
- B) Az intézmények cselekvésekre vonatkozó funkciói
 - a) *A cselekvésekre vonatkozó funkció fő oldalai*
 - b) *A cselekvésekre vonatkozó funkció típusai*

2.2. Az intézmények funkcióinak fő típusai

- A) Az intézmények normatív és tényleges funkciói
 - a) *Az intézmények normatív funkciói*
 - b) *Az intézmények tényleges funkciói*
 - c) *A tényleges funkciók és a szabályszerűség*
- B) Az intézmények szándékolt és nem szándékolt funkciói
 - a) *A szándékolt és a nem szándékolt funkció fogalma*
 - b) *A tipikus funkciók közötti összefüggések*

3. Az intézmények fő típusai és a társadalmiság

3.1. Az intézmények fő típusai

A) A közösségi intézmények

- a) A közösségi és a tiszta közösségi intézmény*
- b) A kvázi-közösségi intézmény*

B) A társadalmi intézmények

- a) A társadalmi intézmény fogalma és funkciója*
- b) A külső és a belső fedezetű társadalmi intézmény*

C) A testiségi intézmények

- a) Az ellátási intézmény*
- b) A közvetlen kényszerítő intézmény*

3.2. A közösségi és a társadalmi létezők és értékek

A) A közösségi és a társadalmi fogalma

- a) A társadalmiság értelmezései*
- b) Az elemi közösségi és társadalmi létezők*

B) A közösségi és a társadalmi értékek

- a) A kulturális, a közösségi és a társadalmi érték fogalma*
- b) A közösségi és a társadalmi értékek alakulása*

Irodalom

Előadásvázlat

Előszó a negyedik fejezethez

Ez a tanulmány egy készülő és – a jelenlegi állapotában, a jelenlegi elképzelés szerint – tizenhét elméleti (és két empirikus) fejezetből álló, általános szociológiaelméleti, illetve társadalomelméleti tárgyú könyv negyedik fejezete. Ez a fejezet tartalmilag szorosan kapcsolódik a második és a harmadik fejezethez, különösen a harmadik fejezethez, amelyet *A kultúra, a szabályok és az intézmények* címmel közöltem. (<http://mek.oszk.hu/03000/03092>) A bevezető jellegű első fejezet viszont a negyedik fejezet közlésének időpontjáig még nem került közlésre. Szeretném felhívni az olvasó figyelmét arra, hogy az egyes fejezetek megértése eleve feltételezi a korábbi fejezetekben tárgyalt fogalmak és összefüggések ismeretét, eltekintve az első fejezettől.

A szóban forgó könyvben az úgynevezett *intézményes szociológia elméletét* (A társadalmi viszonyok. Az intézményes szociológia elmélete. Bíbor Kiadó, 1997) dolgozom ki következetesebben és részletesebben, nagyobb mértékben figyelembe véve, és szándékom szerint egy alapvetően új szemléletmódban egyesítve a szociológiaelméletben kialakult fő szemléletmódokat. Az egyes fejezeteket azzal a tartalommal közlöm, amellyel a könyvbe szánom, ezért találhatók benne más fejezetekre történő hivatkozások. Azonban a hivatkozások a kézirat jelenlegi állapotát tükrözik, és mivel az egyes fejezetek még szerkezetüket tekintve is változhatnak, a hivatkozások részben ideigleneseknek tekinthetők. Különös tekintettel arra, hogy a közlésre kerülő fejezetek még nem lezártak, szívesen fogadom az olvasók negatív vagy pozitív észrevételeit és javaslatait.

Felhívom a figyelmet az egyes fejezetekben megtalálható, a hat szintű vázlat utolsó szintjét képező vázlatpontokra, amelyek általában az elmélet legfőbb fogalmait és összefüggéseit emelik ki, de esetenként utalhatnak bizonyos kérdések fő megközelítési módjaira is. A vázlat, amely előadásvázlatnak is tekinthető, külön is megtalálható a tanulmány végén, arra való tekintettel, hogy megfelelő formában könnyebben ki lehessen nyomtatni.

Az előző fejezetben hangsúlyoztuk, hogy az intézményes szociológia elméletében alapvetően új szempontból vesszük figyelembe a szabályokat, a szabályok rendszereiként értelmezett intézményeket, és e tényezők révén általában a kultúrát a társadalmi cselekvések, és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában. Erre a megközelítésre elvi szinten főleg ebben a fejezetben világítunk rá, amelyben az intézmények típusaival, funkcióival, valamint – az intézményekkel összefüggésben – a társadalmiság értelmezésével foglalkozunk. Érdeklődésünk középpontjában főleg az a kérdés áll, hogy az intézmények milyen módon határozzák meg az egyének cselekvéseit, és ezáltal a cselekvések összegeződéseiként vagy következményeiként értelmezhető jelenségeket, és ezzel összefüggésben hogyan értelmezhetőek a társadalmi létezők és a társadalmi jelenségek

A negyedik fejezet első részében először fedezetük szerint tipizáljuk az intézményeket, alapvetően a külső és a belső fedezetű intézményeket különböztetjük meg egymástól. Majd a fedezettel összefüggésben az intézmények formalitását elemezzük, és különbséget teszünk a jogi, illetve általában a formális és a nem formális intézmények között. Ezt követően foglalkozunk az intézmények kialakításával, elfogadásával és legitimitásával. A fejezet második részében elemezzük az intézmények funkcióit, egyrészt megkülönböztetjük az intézmények normatív és tényleges funkcióit, másrészt az intézmények szándékolt és nem szándékolt funkcióit. A fejezet harmadik részében először megkülönböztetjük az intézmények fő típusait, legfőbb típusokként a közösségi, a társadalmi és a testiségi intézményeket. Majd arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen természetű létezőket tekinthetünk társadalmi létezőknek. S e kérdésre olyan formában adunk választ, hogy meghatározzunk a szükségletkielégítés közösségi és társadalmi összetevőit. Végül a kulturális érték, a közösségi és a társadalmi érték fogalmának meghatározásával, valamint az értékek kialakulásának a kérdésével foglalkozunk.

1. Az intézmények fedezete és kialakítása

A fejezet első részében az intézmények fedezetük és formalitásuk szerinti típusaival, valamint az intézmények kialakításával és elfogadásával foglalkozunk. Először fedezetük szerint tipizáljuk az intézményeket, és megkülönböztetjük a külső és a felemás fedezetű, valamint a belső fedezetű intézményeket, és az utóbbiakhoz hasonló intézményes erkölcsöt. Majd a fedezettel összefüggésben az intézmények formalitását elemezzük, és különbséget teszünk a jogi, illetve általában a formális és a nem formális intézmények között. Ezt követően röviden áttekintjük az intézmények kialakítására vonatkozó főbb felfogásokat, és felvázoljuk saját álláspontunkat. Végül az intézmények elfogadásának és legitimitásának a kérdésével foglalkozunk, különbséget téve az elfogadás és a legitimitás fogalma között.

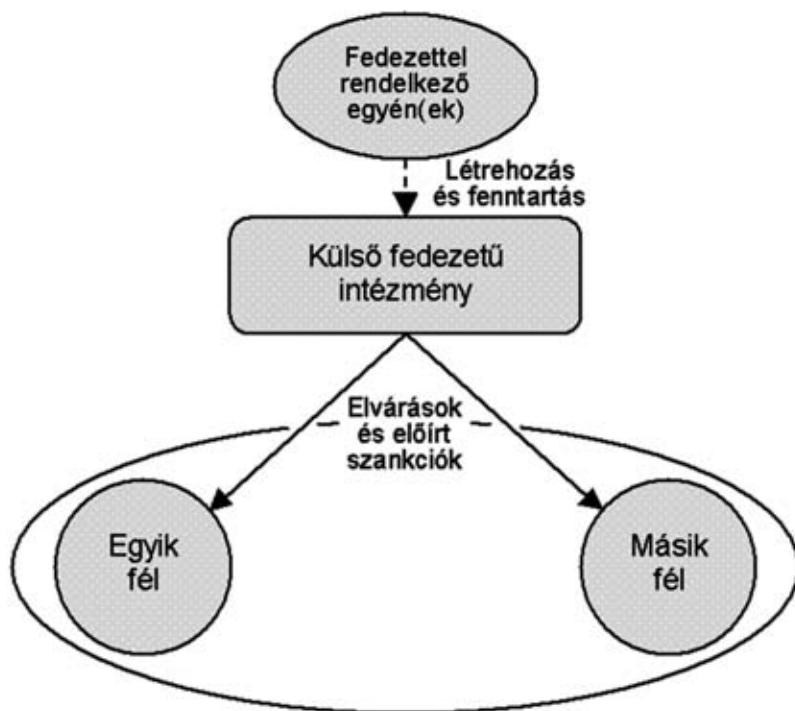
1.1. Az intézmények fedezete és formalitása

A) A külső és a belső fedezetű intézmények

a) A külső és a felemás fedezetű intézmények

A harmadik fejezetben (3.1B) az intézmény fedezetének neveztük az adott intézményt alkotó szabályok létrehozásának, megváltoztatásának, és az intézményes szabályok érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzésének a képességét. Az intézmények – később tárgyalandó – működését, illetve funkcióit alapvetően meghatározza az, hogy kik rendelkeznek az adott intézmények fedezetével, azaz kik hozzák létre a szabályokat, és végső soron kik ellenőrzik az intézményes szabályok tényleges érvényesülését. Ezért nagyon fontos, hogy fedezetük szerint különbséget tegyünk az intézmények között, s ebből a szempontból megkülönböztessük a külső fedezetű és a belső fedezetű intézményeket. A külső fedezetű intézmény fedezetével az intézményes szabályok érvényességi körén kívüli egyén vagy csoport rendelkezik. A belső fedezetű intézmény fedezetével viszont az intézményes szabályok érvényességi körébe tartozó egyének, illetve csoportok együttesen rendelkeznek.

Bár a szóban forgó megkülönböztetés kidolgozása során – a nyolcvanas évek végén – nem támaszkodtam James S. Colemanra, amennyiben eltekintünk attól, hogy itt nem csupán szabályokról, hanem intézményekről van szó, a külső és a belső fedezetű intézmények megkülönböztetése nagyrészt egybeesik azzal, ahogyan Coleman különbséget tesz az úgynevezett. tagolt szabályok és az egyesített szabályok között. Mi e megkülönböztetést azonban alaposabban kidolgozzuk, és fogalmilag – főleg az intézmény és a fedezet fogalmának bevezetésével – kielégítően megalapoztuk. Az említett szerző az adott szabály érvényességi körébe eső egyéneket célpont cselekvőknek, akik viszont hasznot húznak a szabály érvényesüléséből, fenntartják a szabályt, és potenciális szankcionálói a célpont cselekvőknek, a szabály haszonélvezőinek nevezi. A tagolt szabályok esetében a szabályok haszonélvezőit és célpontjait képező egyének elkülönülnek, az egyesített szabályok esetében viszont egybeesnek. (Coleman 1990:247-248)

4.1. ábra: A külső fedezetű intézmény

Nézzük tehát részletesebben először a tisztán külső fedezetű, majd később az ehhez nagyrészt hasonló felelős fedezetű intézmény meghatározását.

- A *külső fedezetű intézmény* fedezetével az intézményes szabályok érvényességi körén kívüli egyén vagy csoport rendelkezik, az intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyénektől függetlenül. Az ilyen intézmény tehát az érvényességi körébe eső szubjektumoktól függetlenül, objektíve létezik.

A külső fedezetű intézményt szemlélteti a 4.1. ábra, amelyben csupán két cselekvőt ábrázolunk, akik az adott intézmény érvényességi körébe esnek, de elvileg számtalan egyénről lehet szó. Az érvényességi körbe eső egyénekhez képest mások hozzák létre az intézmény szabályait, és végső soron mások ellenőrzik az intézményes szabályok tényleges érvényesülését. A modern társadalom intézményei alapvetően külső fedezetű intézmények, és tulajdonképpen ezen intézmények által meghatározott keretek között alakulhatnak ki az egyének bizonyos köreiben belső fedezetű intézmények is. Általában az állampolgárok szempontjából nézve külső fedezetű intézmények például a jogi intézmények vagy törvények, általában az alkalmazottak szempontjából nézve a vállalatok, egyetemek, bankok szervezeti és működési szabályzatai, ösztönzési rendszerei.

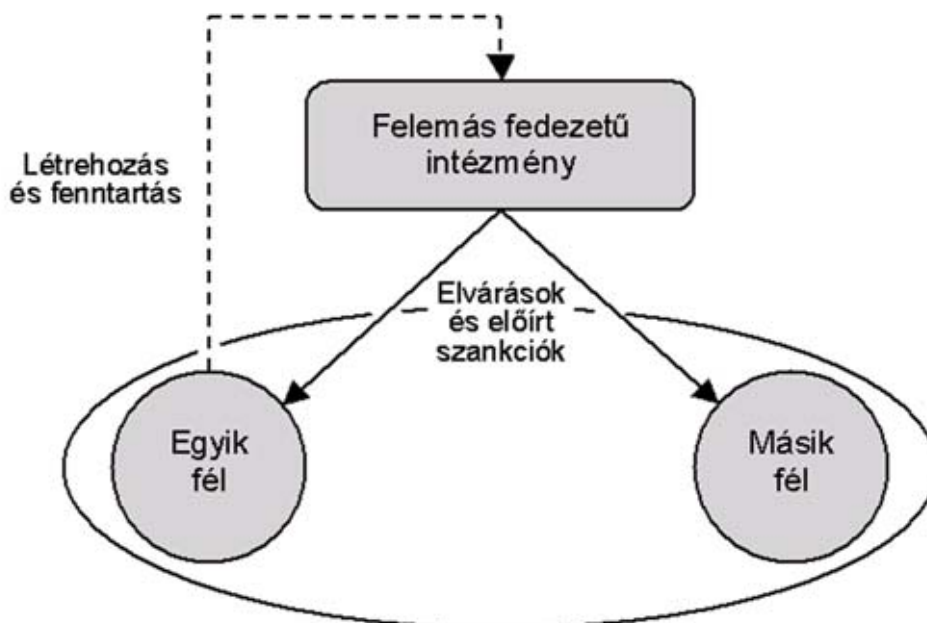
- A külső fedezetű intézmény fedezetével rendelkező egyén vagy csoport az ellenőrzést gyakorolhatja közvetlenül, vagy részben megbízottain keresztül, s a megbízottak az intézményes szabályok érvényességi körébe is eshetnek.

Például egy vállalkozás tulajdonosa személy szerint is ellenőrizheti a vállalkozás alkalmazottait, de az általa megbízott vezetők vagy ellenőrök révén is. Az ellenőrzés átruházása más személyekre általában elkerülhetetlenül magával vonja az intézmény fedezetének bizonyos mértékű megosztását, az intézmény fedezetével rendelkező egyének körének bizonyos mértékben viszonylagossá válását. Ugyanis azok az egyének, akik a szabályok közvetítését és a szabályok érvényesülésének az ellenőrzését az átruházott

szerepekben gyakorolják, bizonyos mértékben átértelmezhetik a szabályokat, valamint részben szűkíthetik, részben bővíthetik a hatékony ellenőrzéssel alátámasztott elvárások körét. Ez a jelenség például a jogszabályok esetében is megfigyelhető, aminek eredményeként a ténylegesen érvényesített szabályok esetenként jelentős mértékben eltérhetnek a jogalkotók által eredetileg kialakított szabályoktól. (Kulcsár 1997:118-119) A valóságos intézményeket tekintve, az alapvetően külső fedezetű intézmények fedezetének az említett megosztása azonban általában nem olyan mértékű, hogy ez indokolhatná a külső és a belső fedezetű intézmények közötti megkülönböztetés szükségességének és jelentőségének a megkérdőjelezését.

A külső fedezetű intézmények különbözhetnek abból a szempontból, hogy az egyének jelentős negatív következmények nélkül kiléphetnek-e az adott intézmények érvényességi köréből. Például egy ország határain belül élő felnőtt lakosságra nézve bizonyos törvények eleve érvényesek, és csupán az ország elhagyásával veszítik az adott egyénre nézve érvényüket. Egy vállalat vagy egy biztosító társaság intézményeinek az érvényességi köréből azonban az egyének általában kiléphetnek. Ezzel szemben például egy börtön intézményeinek az érvényességi köréből a rabok természetesen nem léphetnek ki szabad akaratuk szerint.

Tulajdonképpen külső fedezetű intézménynek tekinthető az olyan intézmény vagy intézményrendszer is, amelynek a fedezetével az érvényességi körébe eső egyéneknek egy szűk köre rendelkezik, és az adott intézmény vagy intézményrendszer az érvényességi körébe eső egyének túlnyomó többségétől függetlenül létezik. Például ha egy vállalat formális intézményrendszerének az egészét nézzük (a szervezeti és működési szabályzatot, az ösztönzési rendszert, az előrejutásra vonatkozó szabályzatot stb.), ennek érvényességi körébe nagyrészt belesznek a vállalat azon legfelső vezetői is, akik kialakítják az adott intézményrendszert, és végső soron ellenőrzik az intézményes szabályok érvényességi körébe eső cselekvéseket. Az adott intézményrendszer azonban a vállalat alkalmazottainak az egészét figyelembe véve tulajdonképpen külső fedezetű.

4.2.ábra: Az egyoldalúan belső és külső fedezetű intézmény

Ha részletesebben vizsgáljuk a szóban forgó vállalatot, akkor elkülöníthetjük egyrészt azt a viszonylag szűk vezetői (és tulajdonosi) kört, amelynek a szempontjából nézve az adott intézményrendszer belső fedezetű, másrészt a vállalat említett vezetőikön kívüli alkalmazottait, akikre vonatkoztatva az adott intézményrendszer külső fedezetű. Tehát egy adott intézmény érvényességi körébe eső két felet – két egyént vagy csoportot, két elkülönült intézményes helyzetet – véve alapul, az adott intézmény az egyik oldalról nézve lehet belső fedezetű, a másik oldalról viszont külső fedezetű, amit felemás fedezetű intézménynek is nevezhetünk. (4.2. ábra)

- A *felemás fedezetű intézmény*, tehát az egyoldalúan belső és külső fedezetű intézmény az intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyik fél szempontjából nézve belső fedezetű, a másik fél szempontjából nézve viszont külső fedezetű intézmény.

A felemás fedezetű intézmények fedezetével rendelkező egyének száma, illetve aránya a fedezettel nem rendelkező, de az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének számához képest elvileg nagyon különböző lehet. Fentebb olyan esetet említettünk, amelyben az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének számához képest egy szűk kör rendelkezik a fedezettel. De az arányok kiegyenlítettek vagy épp fordítottak is lehetnek.

A felemás fedezetű intézménnyel kapcsolatban felmerül az a kérdés, hogy az adott intézmény fedezetével rendelkező félre vonatkoztatva hogyan értelmezhető az intézmény, illetve egyáltalán hogyan értelmezhetőek az intézmény szabályai. A harmadik fejezetben (2.1Aa), a szabály fogalmának a meghatározásánál említettük ugyanis, hogy a szabályt alkotó elvárások nem lehetnek olyan elvárások, amelyeket csupán az adott egyén fogalmazott meg önmagára vonatkozóan. Tehát a szóban forgó kérdés az, hogy a fedezettel egyoldalúan rendelkező fél hogyan eshet az intézmény érvényességi körébe, ha az egyének önmagukra vonatkoztatva elkülönülten nem alakíthatnak ki szabályokat.

Amennyiben a felemás fedezetű intézmény fedezetével több egyén rendelkezik, az ellenőrzés rendszeres gyakorlásához elvárásokat kell kialakítaniuk egymásra vonatkozóan is, amelyek eleve szabályoknak tekinthetők, tehát ebben az esetben az adott intézmény érvényességi körébe beleesnek a fedezettel egyoldalúan rendelkező egyének is. Az előző bekezdésben említett probléma tehát abban az esetben merül fel, ha az intézmény fedezetével egyetlen egyén rendelkezik. Egy egyén elszigetelten foglalkozásuk szerint nem szabályozhatja saját cselekvéseit, tehát nem eshet az általa kialakított szabályok érvényességi körébe. Ugyanakkor egyetlen egyén csak az egyének viszonylag szűk körében ellenőrizheti rendszeresen a szabályok tényleges érvényesülését.

A vizsgált egyének viszonylag szűk körében egyetlen egyén által kialakított és érvényesített szabályrendszer annyiban tekinthető tiszta intézménynek, amennyiben az adott szabályrendszer egy átfogóbb intézménybe vagy intézményrendszerbe illeszkedik. Az átfogóbb intézmény, illetve az átfogóbb intézmény fedezetével rendelkező egyén vagy csoport egyrészt aktuálisan lehetőséget nyújt az adott egyén számára, hogy bizonyos korlátok között szabályokat alakítson ki másokra, és e szabályokkal összefüggésben elvárásokat foglalkozzon meg önmagával szemben is. Másrészt, az átfogóbb fedezettel rendelkező fél az adott egyén által kialakított elvárásokat, beleértve az önmagára vonatkozó elvárásokat is, saját elvárásaiként ismeri el, amelynek az érvényesülését is fedezi. Ebben az esetben tehát az egyoldalúan belső fedezetű intézmény részben külső fedezetű intézménnyé válik.

Vegyük például azt az esetet, hogy egy vállalat felsőbb szintű vezetője egy alsóbb szintű vezetőt megbíz egy átfogó feladat megoldásával. A vállalat formális szabályainak a keretei között, vagy esetleg azokon is túl, az adott vezetőre bízta, hogy beosztottainak a munkáját hogyan szervezi meg, milyen módon készíti őket hatékony munkára, és hogyan ellenőrzi

tevékenységüket. Ha az adott vezető közli beosztottaival, hogy például milyen rendszerességgel és milyen módon számoltatja be őket, milyen szankciókat rendel a feladatok különböző szintű teljesítéséhez, nem csak a beosztottakra, hanem saját magára vonatkozóan is elvárásokat fogalmaz meg. Ezeket az elvárásokat a beosztottaknak úgy kell értelmezniük, hogy egyben a felsőbb vezető elvárásai is, részben az alsóbb szintű vezető felé. Részben viszont a beosztottak felé abban a vonatkozásban, hogy ezeket az elvárásokat, a kifejezetten rájuk vonatkozó elvárásokkal összefüggésben el kell fogadniuk.

Az egyoldalúan belső és külső fedezetű intézménynek egy átfogóbb intézménybe vagy intézményrendszerbe való illeszkedése, és ezáltal részben mindkét oldalról külső fedezetű intézménnyé válása abban az esetben is jellemző, ha az egyének meghatározott összessége rendelkezik az egyik oldalon az intézmény fedezetével. Például a vállalat tulajdonosi köre és vezetése bizonyos korlátok között jelentős mértékben szabadon alakíthat ki munkaköröket, ösztönzési rendszert, meghatározhatja az alkalmazottak alkalmazásának a feltételeit. A munkavállalók az ezekre vonatkozó intézmények kialakulására általában nem lehetnek hatással, csak abban a vonatkozásban dönthetnek akaratuk szerint, hogy az adott feltételekkel vállalnak munkát, illetve vállalják a szervezeti tagságot vagy nem. Ha egy munkavállaló szerződést köt a vállalat tulajdonosaival és vezetőivel mint munkaadókkal, e szerződés szabályait rendszerint csak az egyik fél, a munkaadó alakítja ki. A munkaadó fél alakítja ki nagyrészt azokat a szabályokat is, amelyek magára a munkaadóra vonatkoznak (pl. mikor mennyit fizet bérként, milyen egyéb juttatásokat biztosít a munkavállaló számára stb.). Azonban a munkaadó által kialakított formális szabályok az átfogóbb jogi intézményrendszerbe illeszkednek, és ez az átfogóbb intézményrendszer kötelezi a vállalat tulajdonosait és felső vezetőit a saját maguk által kialakított, és önmagukra vonatkozó szabályok betartására is.

A fentihez hasonlóan például, ha egy bank kialakít egy hitelnyújtási konstrukciót, amelyben szabályokat fogalmaz meg az ügyfelekre vonatkozóan, de önmagára vonatkozóan is, az adott hitelkonstrukció a bank oldaláról nézve tulajdonképpen belső fedezetű, az ügyfelek oldaláról nézve külső fedezetű intézmény. De a bank által önmagára vonatkozóan megfogalmazott elvárások (például abban a tekintetben, hogy mikor, milyen feltételekkel mennyi összeget bocsát a hitelt igénylő fél rendelkezésére) az átfogóbb jogi intézményrendszer fedezetével rendelkező állami szervezetek, illetve e szervezetek képviselőinek az elvárásaivá is válnak, és az ellenőrzés képessége e szabályok vonatkozásában nagyrészt áttevődik az átfogóbb intézményrendszer fedezetével rendelkező állami szervezetek, illetve e szervezetek képviselőinek a kezébe.

Ha a szabályokat egyetlen egyén alakítja ki, ez az egyén ellenőrzi a szabályok érvényesülését, és nem létezik egy átfogó intézmény vagy intézményrendszer, amelybe a szabályrendszer illeszkedik, ez a szabályrendszer fogalmaink szerint nem intézmény. Ilyen szabályrendszer elve csak az egyének viszonylag szűk (általában legfeljebb közel húsz fő) körében érvényesíthető, és ilyen esetben lehet olyan szabályrendszer, amit a harmadik fejezetben (3.1Ab) kvázi-intézménynek nevezünk. A valóságban létezik olyan elvárás-, illetve szabályrendszer, amelyet egyetlen egyén érvényesít, nagyon hasonlóan működik az egyoldalúan belső fedezetű intézményhez, de nem illeszkedik egy átfogóbb intézményrendszerbe. A szóban forgó szabályrendszert *egyszemélyi fedezetű kvázi-intézménynek* is nevezhetjük.

Tételezzük fel például, hogy egy vállalkozó feketén foglalkoztat csupán néhány munkavállalót, az általa kialakított szabályok szerint, és személyesen irányítja és ellenőrzi a munkavégzést. Mivel tevékenysége jogszerűtlen, formálisan nem támaszkodhat egy átfogóbb intézményrendszerre, és tételezzük fel, hogy nem formálisan sem támaszkodhat. Fogalmaink szerint az adott munkavállalókra vonatkozó szabályok csak annyiban tekinthetők intézményes szabályoknak, amennyiben az érvényességi körükbe eső cselekvések ellenőrzése is

szabályozott. Mivel a vállalkozó egyedül ellenőrzi a munkavállalókat, szabályozni kellene saját ellenőrző tevékenységét, de a saját magára nézve elkülönülten megfogalmazott elvárások fogalmaink szerint nem szabályok. Tehát elvileg nem mondhatjuk azt, hogy a munkavállalókra vonatkozó szabályok érvényesülésének az ellenőrzése is szabályozott.

Amennyiben azonban a szóban forgó vállalkozó egyértelművé szeretné tenni a munkavállalók számára, hogy rendszerint milyen ellenőrzésre kell számítaniuk, nyilvánvalóvá kell tennie azokat az elvárásokat, amelyeket önmagával szemben megfogalmazott. Tehát egyrészt kifejezetten megfogalmazva, vagy viselkedése révén közölnie kell a munkavállalókkal, hogy bizonyos cselekvéseik rendszerint milyen reakciókat, illetve szankciókat vonnak maguk után. Másrészt rendszerint ezeknek az elvárásoknak megfelelően kell cselekednie ahhoz, hogy a munkavállalók érvényesnek tekintsék a rájuk vonatkozó szabályokat, és hajlandóak legyenek alkalmazkodni a szabályokhoz. Tehát az ellenőrzés valószínűleg rendszeres lesz, bár elvileg szabályozatlan. Az ellenőrzés rendszerességét önmagában biztosíthatja a vállalkozó szándéka a munkavállalókra vonatkozó elvárások tényleges érvényesítésére, és képessége az ellenőrzés gyakorlására. A munkavállalók viszont azért fogadják el a rájuk vonatkozó szabályokat, mert így juthatnak más alternatívákhoz képest hatékonyabban keresethet. Az ilyen elvárás-, illetve szabályrendszer tehát nevezhetjük kvázi-intézménynek is, mert bár fogalmaink szerint elvileg nem intézmény, de valójában az intézményhez hasonlóan működik. Ilyen kvázi-intézményről beszélhetünk például akkor is, ha egy családban egyetlen személy, mondjuk a családfő (férj és apa) alakítja ki a család tagjaira nézve érvényesnek tekinthető – és a jogszabályok szempontjából nézve nem releváns – szabályokat, és rendszeresen ellenőrzi az érvényesülésüket.

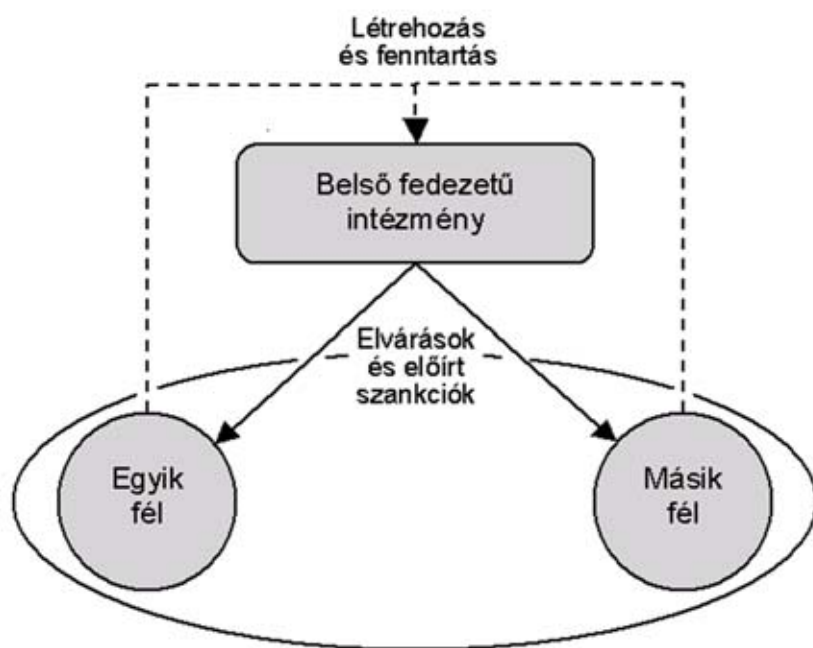
b) A belső fedezetű intézmények és az intézményes erkölcs

Mint már említettük, a modern nemzeti társadalom intézményei alapvetően külső fedezetűek, és ezen intézmények által meghatározott keretek között alakulhatnak ki belső fedezetű intézmények az egyének kisebb vagy nagyobb köreiben.

- *A belső fedezetű intézmény* fedezetével az intézmény érvényességi körébe eső egyének, illetve csoportok együttesen rendelkeznek. Tehát együttesen hozzák létre az intézmény szabályait, ezen belül az intézményes szabályokat, és együttesen ellenőrzik e szabályok érvényesülését.

Belső fedezetű intézményt alakíthatnak ki például egy önszerveződő szabadidős klub, egy színjátszó kör, vagy rock együttes tagjai, a közös érdeklődési körükbe eső együttes tevékenység szabályozására. Ilyen intézményt alakíthatnak ki egy munkahelyi „klikk” tagjai, annak szabályozására, hogy kölcsönösen támogatják egymást a jó munkakörök, munkafeladatok, munkaeszközök megszerzésében, az előrejutásban stb. Ilyen intézményt alakíthatnak ki egy közkereseti társaság tagjai vagy egy betéti társaság beltágjai, amennyiben a közös gazdasági tevékenység folytatásához hasonló nagyságú vagyont bocsátanak a társaság rendelkezésére, és így befolyásuk a szabályok kialakítására hasonló mértékű, és csak az egyhangúan kialakított szabályok tekinthetők érvényeseknek. A társaság tagjai – a társasági törvény által meghatározott keretek között – viszonylag szabadon alakíthatják ki a társasági szerződést, ezen belül például az üzletvezetésre vonatkozó jogosultságokat, a munkafeladatok egymás közötti elosztását, a nyereség és a veszteség egymás közötti elosztásának a módját. Belső fedezetű intézményt alakíthatnak ki a kartellbe szerveződő vállalatok felső vezetői, akik az adott intézmény kialakítása révén arra szövetkeznek, hogy egymás között kiküszöböljék a versenyt, együttesen lépjenek fel a kartellen kívüli potenciális versenytársakkal szemben, és ily módon növeljék nyereségeiket. A belső fedezetű intézmények érvényességi köréből az egyének kiléphetnek, ezzel elvesztik az adott intézmény által nyújtott esetleges előnyöket, de ezen túl a kilépés elvileg nem jár negatív következményekkel.

A belső fedezetű intézményt szemléltető 4.3. ábrán bár csak két cselekvőt ábrázolunk, úgy tűnik, hogy az egyének szintjén legkevesebb három egyén rendelkezhet a belső fedezetű intézmény fedezetével, amennyiben más intézményektől eltekintünk. Az intézmény fogalmából nem tudjuk egyértelműen levezetni azt a megállapítást, hogy két egyén különállóan nem hozhat létre, és nem tarthat fenn belső fedezetű intézményt. A fő problémának az tűnik, hogy két egyén esetében az ellenőrzést mindig csak egy egyén gyakorolja, az egyik egyén ellenőrzi a másik egyén cselekvéseit, és viszont. Az aktuálisan ellenőrzött egyén tehát adott cselekvései vonatkozásában bármikor megkérdőjelezheti a szabályozott ellenőrzést, mert ha ő nem fogadja el az ellenőrzést, az máris szabályozatlanná válik, az együttesen kialakított szabályok pedig az adott cselekvésekre vonatkozóan érvénytelenné válnak. Tehát kell lenni legalább egy harmadik egyénnek ahhoz, hogy az egyes egyénekkel szemben ne csupán egyetlen másik egyén képviselje az eredetileg együttesen kialakított szabályokat, ha az egyes egyének azokat megkérdőjelezzik, mert azok az adott esetben kedvezőtlenek a számukra.

4.3. ábra: A belső fedezetű intézmény

Két egyén által kialakított és fenntartott szabályrendszer annyiban tekinthető elvileg egyértelműen intézménynek, és belső fedezetű intézménynek, amennyiben az adott szabályrendszer egy átfogóbb intézménybe vagy intézményrendszerbe illeszkedik. Az átfogóbb intézmény, illetve az átfogóbb intézmény fedezetével rendelkező egyén vagy csoport egyrészt aktuálisan lehetőséget nyújt az adott egyének számára, hogy bizonyos korlátok között szabályokat alakítsanak ki egymásra és önmagukra érvényesnek tekintve. Másrészt, az átfogóbb fedezettel rendelkező fél az adott egyének által kialakított elvárásokat saját elvárásaiként ismeri el, amelynek az érvényesülését is fedezi. Ebben az esetben tehát a belső fedezetű intézmény részben külső fedezetű intézménnyé válik.

Ilyen belső fedezetű intézménynek tekinthető például két egyén által kötött olyan szerződés, amely nem egyszeri ügyletre vonatkozik, hanem hosszabb távon szabályozza a felek közötti kölcsönhatásokat (vállalkozási, bérleti stb. szerződés), és amelynek szabályait kölcsönös engedmények árán együttesen alakították ki a felek, valamint az adott szerződés szabályai jogszerűek, és a szerződést jogilag érvényes formában kötötték. Megjegyezzük azonban, hogy

a szerződések a korábban tárgyalt felemás fedezetű intézmények is lehetnek, amennyiben szabályaikat egyoldalúan az egyik fél alakítja ki, és a másik fél csak abban a tekintetben dönthet, hogy e szabályokat elfogadja vagy nem, és belép az intézmény érvényességi körébe vagy nem.

Ha a belső fedezetű intézmény érvényességi körébe viszonylag kevés egyén tartozik, minden egyén lehet ugyanakkor az ellenőrzéssel megbízott, és az intézményes szabályok érvényességi körébe eső tag is. Viszonylag nagy számú egyének körében viszont ki kell alakítani olyan elkülönült intézményes szerepeket, amelyek az ellenőrzés rendszerességét biztosíthatják. (Vö.: Hechter 1987:52)

- Ha a belső fedezetű intézmény érvényességi körébe viszonylag sok (húsz körüli főnél több) egyén tartozik, az intézmény érvényességi körébe eső egyéneknek megbízottakat kell maguk közül kinevezniük, akiket felruháznak az ellenőrzés képességével, miközben a megbízottak cselekvéseit együttesen ellenőrzik.

Hangsúlyozzuk, hogy ha elkülönült intézményes szerepek alakulnak ki az ellenőrzés közvetlen gyakorlására, belső fedezetű intézményről csak annyiban beszélhetünk, amennyiben az ellenőrzéssel megbízott egyéneket az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének együttesen ellenőrzik, minden egyes egyén közvetlen személyes részvételével. Például a valóságban a szakszervezetek vagy a szakmai társaságok intézményei általában igen távol állnak a belső fedezetű intézményektől, mivel tagjaik döntő többsége szinte egyáltalán nem vesz részt az ellenőrzésben, de érdemben a szabályok kialakításában sem.

A kilencedik fejezetben majd foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a belső fedezetű intézmények kialakítása és fenntartása eleve problematikus, főleg az úgynevezett „potyautazás”, illetve elhárító beállítottság miatt. Ezzel is összefügg, hogy belső fedezetű intézmények többnyire viszonylag kisebb létszámú egyének körében alakulnak ki. A valóságban nagyon valószínűtlen, hogy viszonylag nagyobb létszámú egyének körében kialakuljanak és érvényben maradjanak belső fedezetű intézmények. Majd főleg a kilencedik és a tizenhatodik fejezetben foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy ennek milyen főbb akadályai vannak. Azonban az sem lényegtelen, ha az intézmények nem egyértelműen külső fedezetűek, hanem rendelkeznek a belső fedezetű intézmények bizonyos vonásaival. Például a szakszervezetek, a szakmai társaságok vagy a politikai pártok intézményei a valóságban tulajdonképpen külső fedezetű intézmények a tagság többsége szempontjából nézve, de ezek az intézmények formálisan rendelkeznek a belső fedezetű intézmények bizonyos vonásaival. Ez esetenként aktuálisan lehetőséget nyújt például arra, hogy a tagság döntő többsége elsöpörje azt a klikket, amely kialakult az adott szakszervezeten, szakmai társaságon vagy politikai párton belül, és amely valójában rendelkezett az intézmények fedezetével (de idővel kialakul az újabb klikk).

Ha a normativista szemléletmódot képviselő elméletek felfogását a szóban forgó fogalmak szempontjából nézve értelmezzük, a normativista felfogást kétféleképpen is értelmezhetjük. Az egyik lehetséges értelmezés szerint a normativista elméletek felfogásában az intézmények fedezete eleve szétszóró, tehát az intézmények nem rendelkeznek meghatározott fedezettel, azaz fogalmaink szerint nem is intézmények. A másik lehetséges értelmezés szerint a normativista elméletek felfogásában az intézmények bizonyos értelemben eleve belső fedezetű intézmények. E felfogás szerint egyrészt a szabályok és a szabályokból álló intézmények elvileg annyiban érvényesek, amennyiben az egyének a szocializáció eredményeként elsajátították azokat. Másrészt az ellenőrzés képességével mindig az egyének azon összessége rendelkezik, amelyen belül a szabályok érvényesek. Tehát a szabályokat és az intézményeket maguk az érvényességi körükbe eső egyének tartják érvényben, azaz végül is ők rendelkeznek a fedezettel.

Azt a normativista elméletek egyes képviselői is figyelembe veszik, hogy a modern (nemzeti) társadalomban létrejönnek olyan elkülönült intézményes helyzetek (státuszok) és szerepek, amelyek betöltői másokra nézve is érvényes szabályokat hozhatnak létre, és ellenőrizhetik e szabályok megvalósulását. Például Parsons felfogásában „Az intézményesülés kifejezés egyaránt jelenti a közös értékek egy kollektivitás tagjai által történő internalizálását, és az előíró vagy tiltó szerepelvárásoknak a felelős szerepet birtoklók által történő megfogalmazását.” (Parsons – Shils 1962B:203; ill. 1988:19) Parsons is elismeri, hogy a valóságban a társadalmi integrációt kizárólag az egyének által elsajátított szabályok nem képesek biztosítani. Szükség van olyan előíró vagy korlátozó szabályokra, például törvényekre, amelyeket sajátos státuszokban és sajátos szerepekben lévő cselekvők fogalmaznak meg. E felfogás szerint azonban amennyiben a szabályok létrehozásáért és kikényszerítéséért, a kollektivitás funkcióinak teljesítéséért, és a közös ügyek vezetéséért felelős szerepek intézményesen meghatározottak, e szerepek betöltőire a kollektív irányultság jellemző. (Uo.)

Azaz Parsons szerint ha az egyének tágabb körében az egyéneknek csupán egy szűk köre alakítja ki a szabályokat, és ez a szűk kör ellenőrzi a szabályok érvényesülését, a fedezettel közvetlenül rendelkező egyénekre a „kollektív irányultság” jellemző. Ezek az egyének a kollektív irányultságnak megfelelően olyan szabályokat hoznak létre, és az ellenőrzés révén olyan szabályokat tartanak érvényben, amilyen szabályokat létrehoznának, és amilyen szabályokat közvetlen ellenőrzés révén érvényben tartanának az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének. Tehát e felfogás szerint nincs lényeges különbség azok között az intézmények között, amelyeknek a szabályait maguk az érvényességi körbe eső egyének hozzák létre és tartják érvényben, és azok között, amelyeket az adott intézményes szabályok érvényességi körébe tartozó egyénekhez képest elkülönült szerepekben lévő egyének hoznak létre és tartanak érvényben. Ezzel szemben mi azt hangsúlyozzuk, hogy az általunk meghatározott értelemben vett külső és a belső fedezetű intézmények természete alapvetően különböző, ami alapvetően meghatározza ezen intézmények működését, illetve funkcióit is.

A harmadik fejezetben (2.1B) az erkölcsi szabályokat intelmekként határoztuk meg, és ilyen értelemben egy erkölcsi szabályrendszer elvileg nem intézmény. Valójában az intézmény és az erkölcs közötti átmenetet képezi azonban az olyan szabályrendszer, amelyet intézményes erkölcsnek nevezünk, és amely a belső fedezetű intézményhez hasonló. Mint a harmadik fejezetben (3.1Ab) említettük, az intézményes erkölcs – az egyszemélyi fedezetű kvázi-intézmény mellett – az úgynevezett kvázi-intézmény másik jellemző formája.

- *Intézményes erkölcsnek* nevezzük, és a tapasztalat szintjén belső fedezetű intézménynek tekintjük az olyan erkölcsi szabályokból álló szabályrendszert, amelynek – az egyének viszonylag szűk körére kiterjedő – érvényességi körében az ellenőrzés bár kifejezetten nem szabályozott, de valójában rendszeres és hatékony.

Intézményes erkölcs csak korlátozott számú egyének (általában legfeljebb közel húsz fő) körében alakulhat ki, amennyiben teljesülnek az alábbi feltételek: (1) Az erkölcsi szabályok e szabályoktól függetlenül is egymással rendszeres személyközi kölcsönhatásban, és a szükségletkielégítés összetevőit tekintve szoros kölcsönös függőségben álló egyének körében jönnek létre. (2) Az erkölcsi szabályok olyan cselekvésekre vonatkoznak, amelyek az egyének adott körében a szükségletkielégítés jelentős összetevőit képezik. (3) A cselekvések megfigyelése és értékelése általában nem jelent problémát, mert a szabályozott cselekvések jól megfigyelhetők, s a szabályoknak különösen megfelelő és a szabálysértő cselekvések rendszeres személyközi kommunikáció tárgyát képezik. (4) Az előbbiekkal összefüggésben általában az adott körhöz tartozó egyének az egyes cselekvéseket rendszeresen szankcionálják helyesléssel vagy helytelenítéssel. Hosszabb távon esetleg lehet számítani egyéb jelentős

szankciókra is, de az alapvető szankció az adott szabályok érvényességének a megerősítése, vagy visszavonása a szabályoknak megfelelően vagy nem megfelelően viselkedő egyénekre nézve.

Ilyen intézményes erkölcs alakulhat ki például egy munkahelyi szervezet kisebb szervezeti egységében az alkalmazottak bizonyos körében, a rokonságban vagy a családban. Ezzel szemben az erkölcsi szabályrendszerek a népesség szélesebb köreiben, például egy nagyobb vállalat nagyobb egységeinek vagy egészének a szintjén, egy nagyobb településen, vagy a nemzeti társadalomban nem alkothatnak az intézményekhez hasonlóan működő szabályrendszereket.

B) A jogi, a formális és a nem formális intézmények

a) A jogi és a jogszerű intézmények

A modern társadalom legjelentősebb intézményrendszere a jog, és legjelentősebb intézményei a jogi intézmények. A jog fogalmát nagyrészt eltérően értelmezik a jogtudományban is, azonban mi nem térünk ki e kérdés részletes tárgyalására. Az alábbiakban a jogi szabályok és a jogi intézmények olyan értelmezését igyekszünk felvázolni, amely egyrészt kapcsolódik általában a szabályokról és az intézményekről eddig elmondottakhoz, másrészt a jog természetének a jogtudományon belüli bizonyos értelmezéseihez is. (Ehhez lásd pl.: Hart 1995; Szabó 1995; Coing 1996:128-132; Kulcsár 1997:97-114)

Mindenekelőtt azt hangsúlyozzuk, hogy a jog sajátos intézményrendszer, és a jogszabályok kötelek, illetve intézményes szabályok olyan értelemben, ahogyan e fogalmakat a harmadik fejezetben (2.1B; 3.1Ab) meghatároztuk.¹ Tehát a jogszabályok érvényességi köre és ellenőrzése szabályozott, a jogszabályokhoz mint intézményes szabályokhoz kapcsolódnak további olyan szabályok, amelyek az adott szabályok érvényességi körére, valamint az adott szabályok szempontjából releváns cselekvések megfigyelésére, értékelésére, és szankcionálására vonatkoznak. Minket itt az a kérdés érdekel, hogy általában az intézményeken belül milyen sajátos ismertető jegyekkel jellemezhetőek a jogi intézmények.

- *A jogi intézmények* egy adott térbeli területen élő egyének körében érvényesnek tekinthető olyan intézmények, amelyek fedezetével rendelkező egyének az adott térbeli területen kizárólagosan rendelkeznek a fizikai erőszakkal – az adott intézményes szabályok szerint szabályszerűen alkalmazható – cselekvési eszközével, amelyet az intézményes szabályok érvényesítésében alapvető szankcióként felhasználnak.

E rövid meghatározásban a jogi intézmények legalapvetőbb vonását emeltük ki, részletesebben megfogalmazva a jogi intézmények olyan intézmények, amelyeket a következő ismertető jegyek jellemzik.

(1) A jogi intézmények intézményes szabályai egy adott térbeli területen élő vagy tartózkodó egyének körében, vagy ezen egyének szűkebb köreiben érvényesek. Ez a térbeli terület korunkban rendszerint egy nemzetállam vagy ország területét jelenti, s a jogi intézmények érvényességi körei általában az adott állam polgárainak részben az egészére, részben az állampolgárok bizonyos köreire terjednek ki, de bizonyos intézmények érvényességi körei az adott térbeli területen tartózkodó más egyénekre is kiterjedhetnek.

(2) Az intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének körén belül vagy e körön kívül intézményesen elkülönült egyének rendelkeznek az adott intézmények fedezetével.

¹ A kötelelem kifejezést mi nem olyan értelemben használjuk, amilyen értelemben ez a kifejezés a jogtudományban használatos.

Sajátos intézményes helyzetekben és szerepekben lévő egyének alakítják ki az intézményeket, és ők ellenőrzik az intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyéneket, illetve cselekvéseiket. A modern társadalmakban többnyire tulajdonképpen a parlament, részben a kormány és – ha van ilyen testület – az alkotmánybíróság tagjai alkotják az egyéneknek azt a körét, akik kialakítják a jogi intézményeket, és akik alapvetően rendelkeznek azok fedezetével. A formálisan demokratikus jogrendszerrel rendelkező országokban rendszerint az alkotmány kialakítása és a jogalkotás tulajdonképpen a parlament feladata, de jogszabályokat rendeletek és utasítások formájában a kormány is alkothat, és előkészítő munkájával befolyásolja a törvényalkotást is, valamint az alkotmány értelmezésével az alkotmánybíróság is befolyásolhatja a jogalkotást. A jogszabályok érvényesülésének az ellenőrzésével a kormány igazgatási szervei, a rendvédelmi szervek, a bíróságok stb. foglalkoznak, akiknek a tevékenységét azonban végső soron formálisan a parlament ellenőrzi. (Vö.: Sári 1995:137-138)

(3) A jogi intézmények fedezetével rendelkező egyének az adott térbeli területen kizárólagosan rendelkeznek a fizikai erőszak – az adott intézményes szabályok szerint szabályszerűen alkalmazható – cselekvési eszközével, amelyet az intézményes szabályok érvényesítésében alapvető szankcióként felhasználnak. Ez az ismertető jegy a jogi intézmények fedezetével rendelkező egyének adott körének, illetve az államnak a jogtudományban úgynevezett *szuverenitását* jelenti. Az e kérdéssel foglalkozó szerzők széles körében elfogadott felfogás szerint egy önálló jogrendszer létezése feltételezi az állam szuverenitását, amely az intézmények szempontjából nézve főleg azt jelenti, hogy más szuverén államok által elfogadottan, illetve elismerten képes a határain belül élő népességre és saját magára érvényes jogszabályok kialakítására, e szabályok tényleges érvényesülésének ellenőrzésére, és a szabálysértés szankcionálásaként a fizikai erőszak alkalmazására. (Moe 1994:163-164; vö.: Hart 1995:66-97)

Egy jogi intézményrendszer létezése elvileg feltételezi, hogy az adott területen élő egyének körében a fizikai erőszak szabályszerűen alkalmazható cselekvési eszközével csak az adott intézményrendszer fedezetével rendelkező egyének rendelkezzenek, és ők is csupán intézményes szankcióként alkalmazzák a fizikai erőszakot. Az adott térbeli területen valójában más is rendelkezhet a fizikai erőszak eszközével, amennyiben ez nem releváns az adott intézmények érvényessége szempontjából. Például a gyermekekkel szembeni családon vagy iskolán belüli fizikai erőszak bizonyos formái (pl. atyai vagy tanítói pofon) néhány évtizede még Magyarországon sem számítottak a jogi intézmények szempontjából relevánsoknak, ma azonban már nem tekinthetők szabályszerűen alkalmazható szankcióknak. A fizikai erőszak eszközével való rendelkezés a jogi intézményrendszer egésze fedezetének az alapvető alkotórészét képezi, ami azonban nem jelenti azt, hogy az egyes jogi szabályokhoz is feltétlenül kapcsolódik szankcióként a fizikai erőszak alkalmazása.

(4) Az előbbi alapvető ismertető jegyből következik, hogy a jogi intézmények fedezetével rendelkező egyéneket az önmaguk által fedezett intézményeken kívül más intézmények nem korlátozzák az adott intézmények kialakításában és fenntartásában. Tehát a jogi intézmények a fedezetükkel rendelkező szűk kör szempontjából nézve belső fedezetű intézmények, míg mások számára külső fedezetű intézmények. Egy adott ország területén természetesen mások is alakíthatnak ki és tarthatnak érvényben intézményeket, például egy vállalaton belül a vállalat tulajdonosai és vezetői, egy település önkormányzati testületének tagjai, egy munkahelyi „klikk” tagjai stb. Ezen intézményeket alapvetően az különbözteti meg a jogi intézményektől, hogy elvileg csak az átfogó jogi intézményrendszer által meghatározott keretek között jöhetnek létre. A jogi intézmények fedezetével rendelkező egyének köre viszont elvileg független minden más intézménytől, ezen egyének csak a saját maguk által fedezett intézmények érvényességi körébe esnek. (Vö.: Hart 1995:36) Amennyiben a valóságban mégis léteznek olyan átfogóbb intézmények, amelyek egy nemzetállam vagy

ország határain belül korlátozzák az átfogó intézményrendszer kialakítását, annyiban a jog nemzetközivé vagy globálissá válik. Például a Magyarországon érvényesnek tekinthető jog az Európai Unióba való belépésünk után már bizonyos mértékben az európai jog, és nem a nemzeti jog.

(5) A jogi intézmények szabályai írásban is rögzítettek, e szabályok olyan gyűjteményeiben, amelyeket az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének hiteles dokumentumoknak ismernek el. Ez az ismertető jegy nem feltétlenül jellemző minden jogra, de a modern jogra vonatkoztatva elvileg is lényeges ismertető jegynek tekintjük. Az elismert formában történő írásbeli rögzítés biztosíthatja az igen összetett jogi szabályrendszerek egyes szabályainak nagy számú egyének körében valóságos szabályokként való elfogadását és megközelítőleg egységes értelmezését.

A jogi szabályoktól és intézményektől megkülönböztethetjük a jogszerű szabályokat és intézményeket, amelyek önmagukban nem jogszabályok, illetve nem jogi intézmények, de ilyen intézmények által meghatározott keretek között jöhetnek létre.

- *A jogszerű szabályok és intézmények* azok a nem jogi szabályok és intézmények, (1) amelyek kialakításának és fenntartásának a képességével adott egyéneket közvetlenül, vagy más jogszerű szabályok és intézmények közvetítésével jogi intézmények ruháznak fel, és (2) amelyek normatívák megfelelnek a jogi intézmények általánosabb szabályainak.

A jogrendszer pluralitására vonatkozó felfogás szerint az általunk úgynevezett jogszerű szabályok is jogszabályoknak tekinthetők. (Kulcsár 1997:121-122) Ilyen jogszerű szabályok vagy intézmények például a vállalatok, pártok, szakszervezetek, önkormányzatok olyan szabályai, szabályzatai, amelyeket a vállalat vezetői, a pártok vagy szakszervezetek tagjai, illetve vezetői, az önkormányzatok képviselő testületei alakítanak ki az adott szervezetek tagjaira, esetleg másokra is érvényesnek tekintve. A jogi és a jogszerű szabályokat és intézményeket formális szabályoknak és intézményeknek is nevezhetjük.

b) A formális és a nem formális intézmények

A szabályok, és a szabályok rendszereiként értelmezett intézmények széles körben használatos tipizálásához hasonló értelemben különbséget tehetünk a formális és a nem formális szabályok és intézmények között. Korábban láttuk, hogy az intézmények szabályokból épülnek fel, és a szabályok viszonylag egyszerű szimbolikus létezők, nézzük tehát először a formális és a nem formális szabályok értelmezését.

Formális szabályok a jogi szabályok mellett a jogszerű szabályok, amelyeket a jogi intézmények fedezetével rendelkező egyének a jogszabályoknak megfelelő szabályokként ismernek el, és ezért végső soron e szabályok fedezetével is rendelkeznek.

- *A formális szabályok* olyan jogi szabályok vagy olyan jogszerű szabályok, (1) amelyek egy írásban is rögzített szabályrendszerben megtalálhatók, vagy amelyeket adott egyének az előbbi szabályok által meghatározott hatáskörükben hoztak létre, és amelyek az előbbi szabályrendszer általánosabb szabályainak a részletezéseit jelentik; és (2) amelyeket jogi vagy jogszerű szabályokként a jogi intézményrendszer fedezetével rendelkező egyének adott köre elismer, és amelynek fedezetével ezért végső soron rendelkeznek.

Tehát egyrészt formális szabályoknak nem csupán az írásban is rögzített szabályokat tekinthetjük, de az írásban nem rögzített formális szabályok visszavezethetők az írásban rögzített szabályokra. Tételezzük fel például, hogy egy vezető által vezetett szervezeti

egységben rendszeresen felmerülnek bizonyos problémák (gépek meghibásodása, alapanyagok, dokumentációk hiánya stb.). Ezt tapasztalva, az adott vezető e problémák megoldásáért felelős beosztottait arra utasítja, hogy minden nap egy meghatározott időpontban jelentsék neki, hogy az adott napon jelentkeztek-e ezek a problémák, és mit tettek az elhárításuk érdekében. Ez a szabály abban az esetben is formális szabály, ha írott szabályzatokban nincs leírva, amennyiben az viszont le van írva, hogy a vezető feladatai közé tartozik, hogy gondoskodjon a munkavégzést akadályozó problémák elhárításáról, és hogy általában véve utasíthatja beosztottait a hatáskörükbe eső feladatok ellátására.

Másrészt formális szabályok a jogszabályok és azok a szabályok, amelyek a jogszabályokhoz kapcsolódva rendelkeznek azzal a végső fedezettel, hogy érvényességük fenntartásában vagy helyreállításában az adott szabályok fedezetével közvetlenül rendelkező egyének szükség esetén támaszkodhatnak az állami szervezetek, illetve e szervezetek képviselői által központosítva és kizárólagosan alkalmazható fizikai kényszerítésre.

A *nem formális szabályok* viszont olyan szabályok, amelyeket egyrészt adott egyének vagy csoportok nem az írásban is rögzített szabályrendszer által meghatározott hatáskörükben hoztak létre, vagy amelyek ily módon jöttek létre, de nem értelmezhetőek az előbbi szabályrendszer általánosabb szabályainak a konkretizálásaiként. Másrészt e szabályok fedezetének nem képezi az alkotórészét az állami szervezetek, illetve e szervezetek képviselői által központosítva és kizárólagosan alkalmazható fizikai kényszerítés.

- Elvileg fogalmazhatunk úgy, hogy a *formális intézmények* formális szabályokból, a *nem formális intézmények* nem formális szabályokból épülnek fel. A valóságban azonban viszonylag tisztán formális intézményeket igen ritkán találunk.

A valóságban általában az alapvetően formális intézményekben is egymással szorosan összefonódva léteznek a formális és a nem formális szabályok. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szabályok és az intézmények formális sajátosságai jelentéktelenné válnak.

- A formális intézményeknek is tekinthető valóságos intézmények általában olyan *kvázi-formális intézmények*, amelyek döntően formális, de nagyrészt nem formális szabályokból épülnek fel, és nem formális szabályaik a formális szabályokhoz kapcsolódva rendelkeznek hatékony fedezettel.

A társadalmi szervezeteken (például vállalatokon, egyetemeken, önkormányzatokon, alapítványokon stb.) belüli, alapvetően formális intézményeknek tekinthető intézmények többnyire ilyen kvázi-formális intézmények, amelyekben szinte elválaszthatatlanul összefonódnak a formális szabályok a nem formális szabályokkal. Nagyrészt a valóságos jogi intézmények is ilyen kvázi-formális intézmények (tehát kvázi-jogi intézmények), amelyekben a kifejezett jogszabályokkal szervesen összefonódnak a nem jogi és nem formális szabályok. Például az ügyészség, a rendőrség, vagy a bíróság tevékenységében sem érvényesülnek feltétlenül tisztább formában a jogi szabályok, mint egy vállalati, üzemi, vagy egyetemi vezetés tevékenységében a formális szervezeti szabályok.

Parsons az informális és a formális ellenőrzés között tesz különbséget. Meghatározása szerint az informális ellenőrzés esetében az erkölcsi érzelmek rendszere korlátozza a kölcsönhatásban lévő egyének cselekvéseit, az egyének spontán reakciói révén. A kölcsönhatásban lévő egyének hajlamosak spontán módon kedvezően reagálni a szabályoknak megfelelő, és kedvezőtlenül a szabályoktól eltérő cselekvésekre. A formális ellenőrzés viszont magában foglalja a szerepek elkülönítését a kollektivitással szembeni felelősségre vonatkozóan, a normatív rendszer egységének a fenntartása, és a kollektív célok és érdekek érvényesítése érdekében. Az ilyen felelős szerepek két fő funkciója egyrészt a szerepek értelmezése,

másrészt a kikényszerítés, amely magában foglalja a szabályoknak megfelelő viselkedés esetében a pozitív szankciókat, és deviancia esetében a negatív szankciókat. Felfogása, illetve előfeltételezése szerint az ellenőrzés alapvető módja az informális ellenőrzés, a formális ellenőrzés többnyire csak ennek a támogatása esetén lehet hatékony. Azonban minél összetettebb a társadalmi rendszer, a formális ellenőrzés jelentősége annál nagyobb. (Parsons 1951:134-135)

Fentebb már utaltunk arra, hogy viszonylag tisztán formális intézményeket igen ritkán találunk. Felfogásunk szerint azonban ez nem kérdőjelezi meg a modern társadalomban a szabályok és intézmények formalitásának az alapvető jelentőségét. A szabályok és intézmények formalitása, többé vagy kevésbé tisztán formális intézmények formájában alapvető jelentőségű, és – a társadalmi élet területén – többnyire a nem formális szabályok is a formális szabályokhoz kapcsolódva rendelkeznek hatékony fedezettel.

1.2. Az intézmények kialakítása és elfogadása

A) Az intézmények kialakítása

a) A kialakítás főbb megközelítései

Korábban láttuk, hogy a fedezet fogalma részben arra vonatkozik, hogy kik hozták létre és kik változtathatják meg az intézmény szabályait. Az alábbiakban rámutatunk a szabályok és az intézmények kialakítására vonatkozó főbb felfogásokra, de e kérdéssel ebben a fejezetben részletesen nem foglalkozunk.

Berger és Luckmann fenomenológiai tudásszociológiája szerint az intézmények a megszokás eredményeként jönnek létre. Minden olyan cselekvés, amit gyakran ismételünk, idővel modellté válik, amelyhez már szokásszerűen alkalmazkodunk. A megszokás mentesíti az egyént a rendszeres döntés alól, és gondoskodik a cselekvések szabályozásáról. A rendszeresen ismétlődő cselekvéseknek tulajdonított megszokott jelentések feleslegessé teszik, hogy az egyéneknek minden szituációt újra és újra részletesen definiálniuk kelljen. Az intézmény e szerint a kölcsönhatásokban részt vevő típusos cselekvők szokásszerű cselekvéseinek a kölcsönös tipizációja. A megfigyelhető jelenségek szintjén az intézmény azt jelenti, hogy meghatározott körülmények között egy adott típusú cselekvő adott típusú cselekvéseket valósít meg. (Berger – Luckmann 1998:80-82)

A cselekvések kölcsönös tipizációja hosszabb időszak alatt, a közös történelem során alakul ki. Az említett szerzők abból indulnak ki, hogy „...két, teljesen különböző társadalomból származó személy kapcsolatba kerül egymással...”, akiknek a kölcsönhatása olyan körülmények között zajlik le, amelyekre egyiküknek sincs intézményes mintája. Hamarosan tipizálni fogják egymás személyét, egymás szándékait és cselekvéseit. A rendszeres kölcsönhatások során a kölcsönös tipizációk jellegzetes viselkedési mintákban, szerepekben fejeződnek ki. A kölcsönös tipizáció még nem intézményesülés, de már csírájában megjelent az intézményesülés. Amíg a kialakulóban lévő intézményeket csak a szóban forgó két személy kölcsönhatásai építik és tartják fenn, azok általuk megváltoztathatók és megsemmisíthetők. Az intézményesülés akkor teljessé válik, ha megjelennek az új nemzedéket képviselő további egyének (a szóban forgó személyek gyermekei), akik a kialakult viselkedési mintákat már objektíveknek, tőlük függetlenül létezőknek tapasztalják. Azonban az így kiterjesztett érvényességi körű intézmény már megszilárdul az azt eredetileg kialakító egyének tudatában is, és nem tudják azokat egyszerűen megváltoztatni. Az új nemzedéknek már objektív világgént adják át a társadalmi képződményeket, és a gyermekek számára szocializációjuk

korai szakaszában az intézmények is adottaknak, változatlanak és önmaguktól értetődőknek tűnnek. Természetes, hogy az az intézményes világ, amit a legtöbb szülő gyermekeinek továbbad, már régóta fennálló történeti és objektív valóság. Az intézmények az egyének számára tehát objektív jellegűek, az egyes emberek nem tudják azokat megváltoztatni vagy nem létezővé tenni. Ha az egyének nem értik meg értelmüket vagy objektív hatásukat, ezzel nem csökkentik objektív valóságukat. (Berger – Luckmann 1998:84-89) Az intézmény jelentésének átadása az egyének között abból a társadalmi elismerésből ered, hogy az adott közösségben valamilyen állandó probléma állandó megoldásának tartják. Ezért az intézményesült cselekvések potenciális cselekvőit módszeresen meg kell tanítani az intézményesült értelemre, valamilyen „nevelési” folyamat révén. (Uo.:101-102)

Amikor a társadalomkutató kidolgozza általában a társadalomra vonatkozó elvont fogalmakat és összefüggéseket, valójában nagyrészt mindig konkrét együttélési formákra gondol, és nagyrészt az ezekre vonatkozó ismereteit általánosítja az elvont társadalomra. Felmerül azonban az a kérdés, hogy az adott együttélési formák megfelelő mintákként szolgálhatnak-e általában a társadalom megismeréséhez. Az intézmények kialakítására vonatkozó fenti elképzelésből úgy tűnik, hogy az említett szerzők tulajdonképpen főleg a családra gondolnak akkor is, amikor általában a társadalomról beszélnek. Márpedig ez a társadalmi intézmények kialakulását vizsgálva félrevezető, egyrészt azért, mert felfogásunk szerint a család nem tiszta társadalmi csoport, hanem vegyes társadalmi-közösségi csoport (az ezzel kapcsolatos felfogásunkra részben már e fejezet végén fény derül, de e kérdéssel érdemben először a hatodik fejezetben foglalkozunk). Másrészt a nagyobb méretű, és/vagy az alapvetően formális együttélési formákban alapvetően eltér az intézmények kialakulásának a folyamata attól, ahogyan azt Berger és Luckman jellemzi.

Az intézmények létrejöttének és fenntartásának alapvetően két magyarázata alakult ki a racionalista szemléletmódot képviselő elméletekben, az úgynevezett „láthatatlan kéz” és a „szolidarista” magyarázat. A „láthatatlan kéz” megközelítés szerint az intézmények nem mások, mint a cselekvések megfigyelhető szabályszerűségei, és az intézmények az egyéni érdekeik alapján elkülönülten cselekvő egyének cselekvéseinek a spontán eredményeként alakulnak ki, és mintegy önfenntartóak. Mivel spontán módon megfelelnek az egyének érdekeinek, az egyének a kialakult intézményeknek megfelelően cselekszenek, és nem törekszenek a megsértésükre. Az ilyen szabályokat vagy intézményeket nevezik egyes szerzők konvencióknak. A „szolidarista” felfogás szerint az intézmények a közös cél megvalósítására törekvő egyének szolidaritásának a termékei. A közös cél megvalósításához szabályokat kell kialakítaniuk, és meg kell valósítaniuk a szabályok érvényesülésének az ellenőrzését. Ebben a felfogásban tehát az intézményeket tudatosan alakítják ki, és tudatos ellenőrzéssel tartják érvényben. Ez utóbbi felfogás szerint az intézmények kialakításának alapvetően két változata különböztethető meg. Egyrészt az egyének a maguk számára szándékosan és együttesen is létrehozhatják intézményeiket, másrészt az egyének adott köre számára az intézményeket kialakíthatja néhány erre feljogosított feljebbvaló. (Hechter 1990:13-15) E felfogás szerint tehát tulajdonképpen az általunk úgynevezett külső fedezetű intézmények is végső soron belső fedezetű intézmények, mert azok az egyének, akik közvetlenül kialakítják az intézményeket, az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének összességének a megbízottai.

Horn áttekintése szerint a szabályok kialakulásának három, viszonylag széles körben elfogadott magyarázatát különböztethetjük meg a szociológiai irodalomban. Az egyik felfogás a cselekvő szubjektum cselekvéseire összpontosít, a másik a szubjektum reakcióit hangsúlyozza mások viselkedésére, a harmadik a két fél közötti tárgyalásra helyezi a hangsúlyt. (Horn 2001:5) E felfogások részben csupán az általunk úgynevezett intelmek,

részben viszont a kötelmek, illetve a fogalmaink szerinti intézmények kialakulására nyújtanak magyarázatot, és számunkra itt az utóbbi szempontból érdemelnek figyelmet.

Az egyik jellemző felfogás a viselkedésvű magyarázat, amely a fentebb említett „láthatatlan kéz” megközelítésnek felel meg, amely szerint a szabályok lényegében véve megerősítik az előzetesen már létező viselkedési szabályszerűségeket, és a szabályok a cselekvések mintázatait tükrözik. Az egyének hajlamosak mások utánzására, és amikor sok egyének hasonló viselkedésre irányul a szándéka, ez a viselkedés idővel összekapcsolódik az adott viselkedésre vonatkozó elvárással és elkötelezettséggel. Azaz kialakul a cselekvés mintázata, és az adott cselekvés szimbolikus értelemben is szabállyá válik. Az egyének viszont alkalmazkodnak az új szabályhoz, részben az eredeti szándéknak megfelelően, részben azonban azért, mert az adott viselkedéshez, illetve szabályhoz már szankciók is kapcsolódnak. A viselkedésvű megközelítés legfőbb hiányossága, hogy ez alapján nem tudunk egyértelműen különbséget tenni a csupán tipikus viselkedés és a szabály, vagy a szabályokból álló intézmény között. (Horn 2001:6-8)

A másik jellemző felfogást az instrumentális elmélet képviseli, amely szerint a szabályok olyan körülmények között alakulnak ki bizonyos valószínűséggel, amikor az egyének adott körében negatív externáliák mérséklésére, és pozitív externáliák elősegítésére irányuló igényeket elégítenek ki. (Hechter – Opp 2001B:XIII) A racionális döntések elméletében a cselekvéseknek a cselekvő szubjektumon kívüli más egyénekre vonatkozó következményeit nevezik externáliáknak (a fogalmat nagyrészt a közgazdaságtanból átvéve), amelyek lehetnek pozitívak vagy negatívak. (Coleman 1990:249) A szóban forgó felfogás szerint az egyének hajlamosak helyeselni mások azon cselekvéseit, amelyek számukra hasznosak, és helyteleníteni azokat, amelyek ártalmasak. Bizonyos körülmények között az egyének kialakítanak arra irányuló stratégiákat, hogy másokat a kíváncs viselkedésre készítsék. (Coleman 1990:241-260; Ellickson 1991) A szabályok akkor alakulnak ki, amikor bizonyos viselkedés externáliákat hoz létre, és amikor az egyének felismerik a jogosultságukat arra, hogy szankcionálják ezeket a viselkedéseket, és az egyének adott csoportja rendelkezik azzal a képességgel, hogy kikényszerítse a döntéseit. Amennyiben az egyéneknek kedvez mások viselkedése, hajlamosak létrehozni olyan szabályokat, amelyek helyeslik az adott viselkedést. Amennyiben viszont az egyéneket sérti mások viselkedése, támogatni fogják az olyan szabályokat, amelyek helytelenítik az adott viselkedést. (Horn 2001:9-10)

A két fél közötti tárgyalásra összpontosító harmadik felfogás szerint az egyének esetenként olyan új cselekvési szituációkban találják magukat, amelyeket korábbi tapasztalataik alapján nem tudnak megfelelően értelmezni. Ilyen körülmények között az egyéneknek tárgyalniuk kell, egymással egyetértésben kell értelmezéseket kialakítani kölcsönhatásaik számára, hogy az zavartalanul folyjék. Ez a tárgyalás magában foglalja a másik egyén cselekvéseinek vagy megjegyzéseinek az értelmezését, és arra vonatkozó jelentések közvetítését a másik felé, hogy hogyan cselekedjen. (Horn 2001:11)

Horn a szabály kialakulásának olyan összetett modelljét dolgozta ki, amely figyelembe veszi mindhárom megközelítést. E felfogás szerint a szabály kialakulásának a magyarázatában egyaránt figyelembe kell venni egy adott egyén viselkedésének a következményeit magára a szubjektumra és másokra. Illetve a következményeket egy adott egyénre vonatkoztatva, egyaránt figyelembe kell venni az adott egyén saját cselekvéseinek és mások cselekvéseinek a rá vonatkozó következményeit. (Horn 2001:14) E kérdéssel azonban mi e fejezet keretében részletesebben nem foglalkozunk.

A fentebb már említett viselkedésvű magyarázat egyik formáját képviseli a szabályok evolúciós felfogása, amely szerint a szabályok és a szabályokból álló intézmények nem emberi tervezés vagy szándék eredményeként, hanem spontán módon jönnek létre azáltal,

hogy az emberek önkéntelenül betartanak bizonyos hagyományos szabályokat, még ha jelentőségüket nem is értik. E felfogás szerint a terv nélkül létrejött spontán rend sokkal kiterjedtebb lehet annál, amit tudatos tervezés hoz létre. Az evolúciós kiválasztódás folyamatában az öntudatlan önszerveződés eredményeként alakul ki egy-egy összetett önfenntartó rend. Közéjük tartozik a nyelv, az erkölcs, a magántulajdon, a piac és a pénz, melyek forrása az utánzásra alapuló szelektív evolúció. Az intézmények valóban lehetnek nagyrészt a cselekvések nem szándékolt melléktermékei. Az egyéni cselekvések összegeződésük révén gyakran vezetnek nem szándékolt következményekre. Azonban az intézményeket gyakran gondosan kidolgozott, sokak által mérlegelt, megvitatott és módosított tervek alapján alakítják ki. (Erről lásd: Orthmayr 2004:3-6)

b) A külső és a belső fedezetű intézmények kialakítása

A főbb felfogásokra történő fenti utalásokon túl ebben a fejezetben részletesebben nem foglalkozunk az intézmények kialakításával, a továbbiakban eleve adottaknak feltételezünk bizonyos intézményeket. Ez azzal indokolható, hogy a modern társadalomban – a társadalmi élet szférájában – az intézmények alapvetően a már eleve létező intézmények által létrehozott társadalmi viszonyok által meghatározott módon alakulnak ki. Tehát az intézmények kialakításának a magyarázata előfeltételezi a társadalmi viszonyokra és a társadalmi viszonyok működésére vonatkozó fogalmak és összefüggések ismeretét. Tehát az intézményes szociológia elméletének a rendszeres részében eleve adottaknak vesszük az intézményeket. Kiegészítő magyarázatként majd olyan szempontból foglalkozunk újabb intézmények kialakításának a kérdésével, hogy eleve feltételezünk már létező intézményeket, illetve intézmények által létrehozott társadalmi viszonyokat.

A fenti rövid áttekintésből kiderült, hogy szabályok és intézmények létrejöhetnek csupán a cselekvések és kölcsönhatások nem szándékolt melléktermékeiként is. A modern társadalomban azonban az intézmények döntően szándékos cselekvések következményeiként alakulnak ki.

- Tudatosan az egyének szabályokat és intézményeket azzal a szándékkal hoznak létre és tartanak fenn, hogy másokat rendszeresen olyan cselekvésekre készítsenek vagy kényszerítsenek, amelyek az adott egyének számára a szükségletkielégítés pozitív, illetve minél pozitívabb összetevőit képezik. Valamint, hogy másokat eltérítsenek olyan cselekvésektől, amelyek az adott egyének számára a szükségletkielégítés negatív összetevőit képezik.

A szándékosan létrehozott intézményeknek természetesen egyrészt lehetnek nem szándékolt következményei változatlan körülmények között is, ahogyan azt majd később látjuk. Másrészt az intézmények idővel többé vagy kevésbé átalakulhatnak, illetve megváltozhatnak azok a körülmények, amelyek között funkcionálnak, és így már csak esetlegesen fejezik ki azokat a szándékokat, amelyek kialakításukat eredetileg motiválták.

A külső fedezetű intézményeket általában a már előzetesen is létező intézmények által meghatározott módon alakítják ki azok az egyének, akiket az intézmények által létrehozott viszonyok képessé tesznek intézmények kialakítására. Majd a tizenhetedik fejezetben látjuk, hogy egy társadalom vagy társadalmi csoport átfogó intézményeit alapvetően az egyéneknek az a köre alakítja ki és tartja érvényben, akik az úgynevezett politikai hatalommal rendelkeznek. Például a törvényeket formálisan a kormány, a minisztériumok, a parlamenti pártok frakciói hozzák létre szabályozott formában. Valószínűleg körül lehetne azonban határolni azt a szűkebb, illetve bizonyos szempontból tágabb kört, amelynek a tagjai érdemben részt vesznek a törvények kialakításában és formális elfogadtatásában. Egy vállalati

szervezet formális és kvázi-formális intézményeit döntően a vállalat legfelső vezetői és a tulajdonosok hozzák létre, alapvetően az átfogóbb szabályok által meghatározott keretek között.

A belső fedezetű intézmények kialakításával majd főleg a kilencedik fejezetben foglalkozunk. Majd látjuk, hogy belső fedezetű intézmények létrehozása eleve problematikus, ezért többnyire nem alakulnak ki belső fedezetű intézmények az egyének azon köreiben, amelyekben jó szolgálatot tehetnének az egyének számára. Az emberi együttélés azon területein is főleg külső fedezetű intézmények helyettesítik a belső fedezetű intézményeket, ahol a belső fedezetű intézmények jóval eredményesebben szolgálhatnak az egyéneket, amennyiben az érintett egyének képesek lennének ilyen intézmények kialakítására.

A harmadik fejezetben (1.2B) hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi jelenségek magyarázatában elvileg fontos különbséget tennünk a társadalmi viszonyokat létrehozó elsődleges szabályok, azaz az intézmények, és e társadalmi viszonyokat tükröző, és a társadalmi jelenségeket így módon befolyásoló másodlagos szabályok mint intelmek között. Azonban e két szabályrendszer a valóságban nem válik el élesen egymástól, és bizonyos mértékben kialakulásuk folyamatai is átfedik egymást. A másodlagos szabályok, különösen az erkölcsi szabályok kialakulásával majd a tizenegyedik fejezetben, a társadalmi viszonyok értelmezésével összefüggésben foglalkozunk.

Ulmann-Margalit megkülönbözteti a szabályok két típusát, a konvenciót és a rendeletet. Felfogása szerint a konvenciók hosszabb időszak alatt alakulnak ki az emberek közötti kölcsönhatások folyamán. Azáltal, hogy a cselekvések összehangolásában és a cselekvések nem kívánt következményeinek az elhárításában korábban már sikeresnek bizonyult megoldásokat a kölcsönhatásokban részt vevő egyének hajlamosak ismételtelen alkalmazni. Így idővel a rendszeresen ismétlődő cselekvési módok szabályok formájában is megfogalmazódnak. A rendeletek viszont egy adott időpontban lépnek életbe, s többnyire az emberek közötti kölcsönhatások újonnan felmerült problémáinak a megoldására irányulnak. (Ulmann-Margalit 1977:97; ill. 1998:162-163)

A fentieknek megfelelően különbséget tehetnénk az intézmények között is, azonban úgy tűnik, hogy e megkülönböztetésben összemosódik két különböző szempont. Az egyik szempont az, hogy a szabályok és az intézmények milyen jellegűek abból a szempontból, hogy milyen probléma megoldására irányulnak, a másik az, hogy milyen módon alakulnak ki. A harmadik fejezetben (2.2Bb) már utaltunk arra, hogy a konvenció olyan szabály az egyének adott körében, amelynek megfelelő cselekvés az egyes egyének számára az optimális alternatíva megvalósítását jelenti, az adott szabályhoz kapcsolódó szankciók alkalmazása nélkül is, amennyiben mások is a szabálynak megfelelően cselekszenek. Ilyen szabály és ilyen szabályokból álló intézmény azonban elvileg kialakulhat hosszabb időszak alatt is, de életbe léphet egy adott döntés eredményeképpen is. Tehát felfogásunk szerint a konvenció is lehet rendelet.

Az intézmények kialakulásának a módját tekintve tehát inkább a hagyományos intézmények és a rendeletszerű intézmények között tehetünk különbséget.

- A *hagyományos intézmények* a mindennapi kölcsönhatások során alakultak ki, és hosszabb távon folyamatosan formálódnak. A *rendeletszerű intézmények* viszont egy adott elhatározás vagy döntés eredményeként lépnek életbe, és viszonylag változatlanok.

A hagyományos intézmények esetében nem csak a kialakulás folyamata hosszabb távú, de általában az ilyen intézmények érvényessége sem szüntethető meg egyetlen döntéssel. A

rendeletszerű intézmények érvényessége viszont a fedezettel rendelkező egyének döntésével elvileg meg is szüntethető.

A valóságos intézmények természetesen lehetnek részben hagyományosak, részben rendeletszerűek. Egy hagyományosan kialakult intézményt meg lehet erősíteni vagy részben meg lehet változtatni egy adott rendelettel, vagy egy adott döntéssel érvénybe léptetett intézmény is ki lehet téve a mindennapi kölcsönhatások közbeni folyamatos formálódásnak. Például a jog kialakulásának korai időszakában a jogalkotás főleg a már kialakult szokásjogi szabályok írásba foglalását jelentette, amely azonban általában alkalmat adott e szabályok kisebb vagy nagyobb mértékű módosítására is. (Kulcsár 1997:198-200)

B) Az intézmények elfogadása és legitimitása

a) Az intézmények elfogadása

Az intézmények elfogadása és legitimitása cím alatt azzal a kérdéssel foglalkozunk, amit a szociológiai irodalomban általában a legitimitás kifejezéssel jelölnek. Szükségesnek tartjuk azonban, hogy különbséget tegyünk e két fogalom között. Először az intézmények elfogadásáról lesz szó, és majd később foglalkozunk a legitimitás kérdésével.

- Az *intézmény elfogadásán* azt értjük, hogy az egyének az intézmény szabályait a szükségletkielégítés összetevőiként adottaknak tekintik, szándékaik az adott intézményes szabályokhoz való alkalmazkodásra, nem pedig az intézmény megváltoztatására vagy érvénytelenítésére irányulnak. Különbséget tehetünk az intézmény beleélő és racionális elfogadása között.

Az intézmény elfogadása alapvetően egyrészt a szabályokhoz való alkalmazkodás módjától, másrészt az adott intézmény fedezetének jellegétől függ. Pontosabban fogalmazva egyrészt attól, hogy az egyének az intézményes szabályokhoz beleélően vagy racionálisan alkalmazkodnak, másrészt attól, hogy az adott intézmények külső vagy belső fedezetűek az adott egyének szempontjából nézve.

Az *intézmény beleélő elfogadásán* azt értjük, hogy az egyének a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás során az intézményt, illetve az intézmény funkciót a szükségletek megfelelő tárgyaiként fogadják el. Például tulajdonképpen ily módon fogadják el egy vallás hívői az adott vallást hirdető egyház szabályait, egy szabadidős klub tagjai a klub szabályait, egy baráti társaság tagjai az adott társaság szabályait. Az intézményekhez való beleélő alkalmazkodás legalább ideiglenesen egyben az adott intézmények beleélő elfogadását is jelenti. Azonban hosszabb távon az egyének ebben az esetben is törekedhetnek az adott intézmények olyan irányú módosítására, hogy azok jobban megfeleljenek szükségleteiknek, amennyiben az adott intézmények belső fedezetűek.

Az *intézmény racionális elfogadásán* azt értjük, hogy az egyének az intézményt, illetve az intézmény funkcióit a szabályokhoz való racionális alkalmazkodás során a szükségletkielégítés megfelelő eszközeiként, a szükségletkielégítés pozitív vagy negatív feltételeiként, vagy a szükségletek negatív tárgyaiként mint eleve adott körülményeket fogadják el. Például alapvetően ily módon fogadják el az egyének a jogszabályokat, az alkalmazottak a vállalat szervezeti és működési szabályzatát vagy ösztönzési rendszerét, az egyetemi hallgatók az egyetem tanulmányi- és vizsgaszabályzatát stb. Majd később (2.2Ac) látjuk, hogy az intézmények racionális elfogadása nem jelenti egyben azt is, hogy az egyének feltétlenül az intézményes szabályoknak megfelelően cselekszenek.

Külső fedezetű intézmények esetében az intézmények racionális elfogadását alapvetően az határozza meg, hogy az egyének eleve nem képesek a szabályok megváltoztatására vagy

érvénytelenítésére, függetlenül attól, hogy ezek kedvezőek vagy kedvezőtlenek a számukra. Az egyének vagy egyáltalán nem képesek az adott intézmény megváltoztatására, illetve érvénytelenítésére, vagy erre látnak némi esélyt, de a következményeket figyelembe véve kedvezőbb alternatívának ítélik az adott intézmény elfogadását, mint a megváltoztatására, illetve érvénytelenítésre irányuló kísérletet. A racionális elfogadás lehet egyetértő elfogadás vagy belenyugvó elfogadás, tehát a racionális elfogadás jelentheti az adott intézmény fenntartásával való egyetértést, de elvileg éppúgy jelentheti csupán a belenyugvást abba, hogy az adott intézmény érvényesnek tekinthető. A külső fedezetű intézmények természetesen a szükségletkielégítés megfelelő eszközeit és kedvező feltételeit is létrehozhatják az adott egyének számára, és ez hozzájárul az intézmények racionális és egyetértő elfogadásához. Külső fedezetű intézmények esetében azonban az egyének többnyire az adott intézményekhez képest számukra jóval kedvezőbb intézményeket is el tudnának képzelni, s bizonyos intézmények kifejezetten kedvezőtlenek a számukra, tehát ilyen szempontból irányulhatna szándék az intézmények megváltoztatására vagy érvénytelenítésére. De az egyének alapvetően azért fogadják el a számukra kedvezőtlen intézményeket is, mert hatékonyan nem képesek a megváltoztatásukra vagy az érvénytelenítésükre.

Belső fedezetű intézmények esetében a racionális elfogadás azon alapszik, hogy az egyének maguk alakították ki az intézmény szabályait, és együttes ellenőrzés révén maguk tartják érvényben. Ezért úgy gondolják, hogy az adott körülmények között e szabályok a szükségletkielégítés megfelelő eszközeiként szolgálnak, illetve a szükségletkielégítés megfelelő eszközeit hozzák létre, tehát azokat egyetértően elfogadják. Természetesen az egyes egyének többnyire belső fedezetű intézmények esetében is el tudnának képzelni számukra kedvezőbb szabályokat, de a másokkal való egyeztetés során ilyen szabályok kialakítására látnak és látnak aktuálisan lehetőséget. Ha az adott intézmény belső fedezetű az adott egyén szempontjából nézve, de úgy gondolja, hogy az adott szabályokhoz képest másokkal egyetértésben számára kedvezőbb intézményes szabályok is kialakíthatók, kezdeményezheti a szabályok újratárgyalását. E kérdéssel részletesebben majd a kilencedik fejezetben, a belső fedezetű intézmények kialakításának a tárgyalásánál foglalkozunk.

b) Az intézmények legitimitása

A következőkben csupán röviden világítunk rá arra, hogy az intézmények elfogadása, és az intézményes szabályokhoz való alkalmazkodás mennyiben feltételezi az intézmények legitimitását. Az intézmények legitimitásának a kérdésével részletesebben majd egyrészt a nyolcadik fejezetben, a hatalom legitimitásával összefüggésben, másrészt a tizennegyedik fejezetben, a társadalmi csoportok integrációjával összefüggésben foglalkozunk.

Az intézmény fogalmának különböző felfogásai, illetve az intézmények különböző oldalait hangsúlyozó felfogások különbözőképpen értelmezik az intézmények legitimitását. A normativista felfogás szerint az intézmények eleve legitimek, amely tulajdonképpen azt jelenti, hogy erkölcsileg megalapozottak. Az intézményekkel összefüggésben az ellenőrzés képességét, és az ellenőrzést hangsúlyozó felfogások szerint az intézmények legitimitása jogi érvényességüket, illetve jogszerűségüket jelenti. Az intézmények kognitív oldalát hangsúlyozó elméletek felfogása szerint a legitimitás azon alapszik, hogy az egyének egy közös kognitív vonatkoztatási keretet alakítanak ki, és a cselekvési szituáció közös definícióját alkalmazzák. (Scott 1995:47)

Mint már említettük, felfogásunk szerint különbséget kell tennünk az intézmények elfogadása és legitimitása között. Ha elfogadás és legitimitás között nem tennénk különbséget, minden szabályrendszert legitimnek tarthatnánk, amelyet az egyének elfogadnak, amely ellen nem láznak fel. Ilyen értelemben például a rabszolgotartás intézményrendszere is nagyrészt

legitim volt a rabszolgák szempontjából nézve is. A rabszolgák lázadásai ugyanis inkább kivételeknek tekinthetők, mint rendszeres jelenségeknek, a rabszolgák többnyire belenyugvóan elfogadták az adott intézményrendszert.

Az intézmény elfogadásán azt értettük, hogy az egyének az intézmény szabályait a szükségletkielégítés összetevőiként adottaknak tekintik, függetlenül attól, hogy az adott intézményt személyesen hogyan értékelik. A legitimitás viszont arra vonatkozik, hogy az egyének az intézményt személyes (és közösségi) értékeik alapján hogyan értékelik.

- Az *intézmény legitimitásán* azt értjük, hogy az adott intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének az adott intézményt, az intézmény kialakítását és funkcióit úgy értékelik, hogy azok megfelelően kifejezik személyes (és közösségi) értékeiket.

A kiemelt definícióban mi ahhoz hasonlóan értelmezzük az intézmények legitimitását, ahogyan a normativista szemléletmódot tükröző elméletekben rendszerint értelmezik. De nem azért, mert úgy gondoljuk, hogy az intézmények általában ilyen értelemben legitimek, ahogyan azt az említett elméletekben eleve feltételezik. Hanem azért, mert úgy gondoljuk, hogy ilyen szempontból is vizsgálhatjuk az intézmények elfogadását.

A második fejezetben (4.1Cb) hangsúlyoztuk a személyes és az instrumentális értékek közötti lényeges különbséget. Ehhez kapcsolódva itt azt hangsúlyozzuk, hogy a legitimitás fogalma a személyes (és közösségi) értékek alapján való értékelést fejezi ki, és nem tükrözi az instrumentális értékek alapján való értékelést. Majd e fejezet végén (3.2Ba) foglalkozunk a közösségi értékekkel, amelyek – röviden fogalmazva – olyan személyes értékek, amelyek az egyének adott körében egyben kulturális értékek is. Egy adott intézmény tehát annyiban legitim, amennyiben az egyének személyes értékeik alapján az adott intézményt helyesnek, igazságosnak, méltányosnak, az emberek boldogulását szolgálónak stb. ítélik meg.

Az egyének általában kialakítanak elképzeléseket az eszményi együttélési formákra vonatkozóan, és ezekhez az eszményekhez képest kialakítják véleményüket a valóságos intézményekről és működésükről is. Egy adott intézmény személyes értékek alapján történő értékelésének, és ezzel összefüggésben legitimitásának a következő fő oldalait különböztethetjük meg: (1) az adott intézmény kialakításának az értékelése, (2) az intézményben szabályszerűen kifejeződő szándékok és következmények értékelése, (3) az intézmény valóságos funkcióinak és valóságos következményeinek az értékelése.

Az intézmény kialakításának az értékelése annak a megítélését jelenti, hogy kik mennyiben vettek vagy vehettek részt az adott intézmény szabályainak a kialakításában, és milyen módon alakult ki az intézmény. A belső fedezetű intézményt a kialakítás módja eleve legitimálja, amennyiben az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének egyenlő mértékben és érdemben részt vehettek az intézmény szabályainak a kialakításában. Azonban az egyének elismerhetik legitim intézményekként a külső fedezetű intézményeket is, amennyiben eleve úgy gondolják, hogy az adott intézmények belső fedezetű intézményekként nem alakíthatók ki, és/vagy a fentebb említett más vonatkozásokban ezek az intézmények kifejezik személyes értékeiket.

Az intézmények beleélő elfogadása eleve magában foglalja az adott intézmények legitimitását. Mivel a normativista szemléletmód képviselői a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodást előfeltételezik (3. fejezet: 2.2Aa), általában eleve feltételezik, hogy az intézmények elfogadása és legitimitása egybeesik. Például Habermas – a normativista és a kreativisták szemléletmód határán elhelyezkedő – felfogása szerint a jogi rendszer mint egész hatékony legitimációjú alapintézményekben való lehorgonyozást igényel. A polgári alkotmányos államban ezek az alapintézmények az alapjogok és a népszuverenitás elveit jelentik. Bennük testesülnek meg a posztkonvencionális tudati szerkezetek. Ezek jelentik – a büntetőjog és a magánjog alapjaival egyetemben – a hidat a jogi szféra és az erkölcs között.

Ez megfelel annak a jelenségnek, amit Parsons értékátalánosításnak nevez, azaz az értékorientációk a történelmi fejlődés során egyre általánosabbá válnak. (Habermas 1995:178-179; ill. 1987:198-199) Habermas szerint a törvények rászorulnak az állampolgári személyközi elismerésre, tehát a törvényeket jogszerűen legitimálni kell. A kultúrára e vonatkozásban az a feladat hárul, hogy megindokolja: a fennálló politikai rend miért érdemli meg, hogy elfogadják. (Uo.:188; ill. 206)

A fenti felfogással szemben például Hart szerint egy jogrendszernek nem kell legitimnek lennie ahhoz, hogy az érvényességi körébe eső egyének elfogadják. A jog fejlődését befolyásolják egyfelől az egyes társadalmi csoportok hagyományos erkölcei és eszményei, másfelől az olyan emberek által szorgalmazott felvilágosult erkölcsi bírálatok, akiknek erkölcsi látóköre túlhaladta az éppen elfogadott erkölcsi felfogást. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy jogrendszernek valamilyen sajátos módon igazodnia kell az erkölshöz, vagy az igazságossághoz, illetve hogy arra a széleskörűen elfogadott meggyőződésre kell épülnie, hogy betartása erkölcsi kötelezettség. Nem következik belőle, hogy a jogi érvényesség azon kritériumainak, amelyeket valamilyen jogrendszerben az egyes törvényekre alkalmaznak, akárcsak hallgatólagosan is utalniuk kell az erkölcsre vagy az igazságosságra. Semmilyen értelemben nem szükségszerű, hogy a törvények újrafogalmazzák vagy kiegészítsék az erkölcs bizonyos követelményeit, noha ez valójában gyakran megtörténik. (Hart 1995:215-217)

Mi e vonatkozásban sem úgy fogalmazzuk meg a kérdést, hogy az egyének által elfogadott intézmények általában véve legitimek vagy nem. Arra mutatunk rá, hogy bizonyos intézmények eleve legitimek, más intézmények esetében viszont a legitimitás kérdése csupán külsődleges szempont.

- Az intézmény beleélő elfogadása, és az intézményes szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás eleve magában foglalja az adott intézmény legitimitását. Azonban az intézmény racionális elfogadásának, és az intézményhez való racionális alkalmazkodásnak az adott intézmény legitimitása nem feltétele.

A legitimitás arra vonatkozik, hogy az egyének hogyan ítélik meg az adott intézményt személyes (és közösségi) értékeik alapján, a racionális elfogadás és a racionális alkalmazkodás viszont a személyes motívumok, tehát ezen belül a személyes értékek felfüggesztését vagy háttérbe szorítását jelenti. A racionálisan elfogadott intézmények esetében tehát a legitimitás kérdése külsődleges szempont, elvileg egy adott intézmény legitimitása nem befolyásolja racionális elfogadását, és a hozzá való racionális alkalmazkodást.

A valóságban azonban az alapvetően racionálisan elfogadott intézmények legitimitása sem lényegtelen ezen intézmények funkcionálása, és érvényességének hosszabb távú fenntartása szempontjából. Különösen fontos lehet a legitimitás bizonyos mértéke olyan körülmények között, amikor az intézményrendszer egészének az érvényessége megrendül. Főleg ezzel függ össze az, hogy az ideológiákban nagy hangsúlyt fektetnek arra, hogy a modern társadalom intézményeit legitim intézményekként látassák. Ettől az ideológiai hangsúlytól nem független a normativista szemléletmódban a legitimitásra helyezett hangsúly, bár képviselőik szándéka valószínűleg nem az, hogy maguk is szolgálják az átfogó legitimitás látszatának a keltését. Nagyrészt az intézmények legitimitására vonatkozó köznapi elképzelések esetében is hivatkozhatunk a kritikai elmélet egyik képviselőjének arra a megállapítására, amely szerint a modern társadalomban ezek az elképzelések olyan tömeghitek, amelyekben senki sem hisz igazán, és amelyeket a gazdasági és a politikai hatalommal, tehát az adott intézmények fedezetével rendelkezők alakítanak ki. (Horkheimer 1976:99)

2. Az intézmények funkciói

Az intézmények funkcióit tárgyalva főleg arra a kérdésre keressük a választ, hogy az intézmények milyen módon határozzák meg az egyének cselekvéseit, és ezáltal a cselekvések összegeződéseiként vagy következményeiként értelmezhető jelenségeket. Először különbséget teszünk az intézmények elemi funkciói között, és felvázoljuk az intézmények cselekvésekre vonatkozó funkcióinak fő oldalait és fő típusait. Majd az intézmények normatív és tényleges funkciói között teszünk különbséget, és hangsúlyozzuk, hogy az intézmények tényleges funkciói csak esetlegesen felelnek meg az intézményes szabályoknak. Végül az intézmények szándékolt és a nem szándékolt funkcióit különböztetjük meg egymástól, és rámutatunk a különböző szempontból vett tipikus funkciók közötti összefüggésekre.

2.1. Az intézmények funkcióinak fő formái

A) Az intézmények elemi funkciói

A funkció kifejezést nagyrészt különböző fogalmak jelölésére használják a szociológiai irodalomban, amelyek közül itt néhányra utalunk. A funkció kifejezést használják a szerep kifejezés olyan jelentéséhez hasonló értelemben, amely szerint a szerepet, tehát a funkciót is, egy adott helyzetben lévő egyén rendszeresen megfigyelhető cselekvései, jellemző tevékenységei alkotják. A matematikából átvett jelentése szerint a funkció kifejezés arra vonatkozik, hogy egy változó kapcsolatban áll egy vagy több másik változóval, e változók hatással vannak egymásra, illetve egymás függvényei. A funkció kifejezés főleg a biológiából átvett jelentése szerint egy egységes egész valamely részének a funkciójáról beszélhetünk, és ilyen értelemben e kifejezés arra vonatkozik, hogy az adott rész mennyiben járul hozzá az egész fenntartásához és megfelelő működéséhez. A szóban forgó kifejezést esetenként a motívum, a szándék vagy a cél szinonimájaként is használják. Főleg Merton meghatározásához kapcsolódva, talán a legszélesebb körben elfogadott értelmezés szerint a funkció megfigyelhető objektív következményt jelent. (Lásd pl.: Merton 1980:144-153; Handel 1993:35-36) Egyes szerzők a funkció fogalmát a tágabb értelemben vett szükségletekre vonatkoztatva értelmezik. Például Durkheim a munkamegosztás funkcióit vizsgálva arra a kérdésre keresi a választ, hogy a munkamegosztás milyen szükségleteket elégít ki. (Durkheim 1986:35) Malinowski szerint a funkció mindig valamilyen – tágabb értelemben vett – szükséglet kielégítésére irányul. (Malinowski 2000:19, 23-26)

Mi a következőkben általában funkcióról, és különösen az intézmények funkcióiról az alábbi értelemben beszélünk.

- A *funkció* meghatározott következményeket létrehozó működési mód, amely egyrészt magában foglalja az adott működési módot, másrészt e működési mód természetéből adódó következményeket. Az *intézmények funkcióin* azt értjük, hogy az intézmények létrehozzák, illetve meghatározzák az egyének adott köre számára a szükségletkielégítés bizonyos összetevőit.

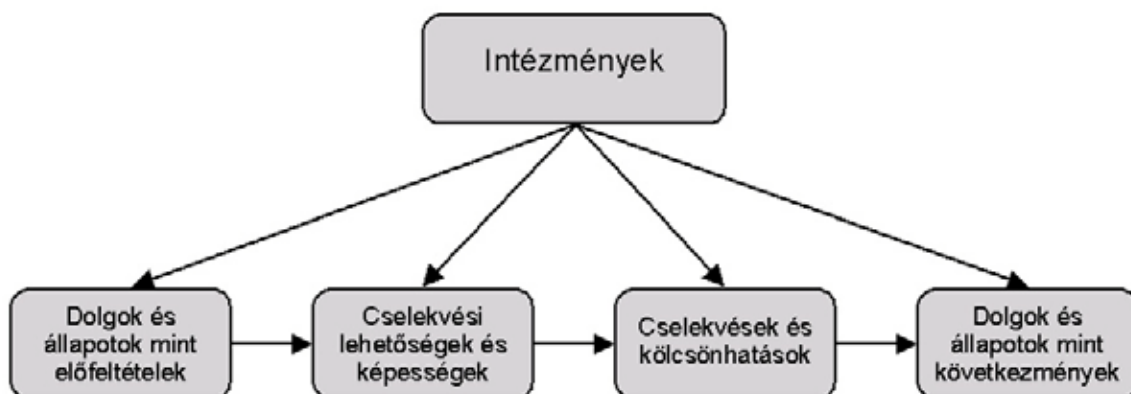
Funkciót valamilyen létezőnek vagy létezőknek tulajdoníthatunk, ebben az esetben az intézmények funkcióiról lesz szó. A funkció fogalma a folyamat egészére vonatkozik, amelynek révén az adott létező bizonyos következményeket hoz létre, illetve határoz meg. Azonban egyrészt a funkció fogalmában e folyamatnak csak a legalapvetőbb vonásait emeljük

ki, és e vonásokkal jellemezhető folyamatot nevezzük működési módnak. Másrészt a funkció fogalma azokat a következményeket foglalja magában, amelyek az adott működési mód szükségszerű következményei. A funkció elemzésében egyaránt figyelembe vehetjük mindkét vonatkozást, de a hangsúlyt esetleg helyezhetjük a működési módnak, vagy a következményeknek az elemzésére.

Az intézmények funkciói általában véve igen sokoldalúak, az egyének meghatározott körére vonatkoztatva nem csupán a cselekvések közvetlen befolyásolására, hanem részben a cselekvéseket meghatározó körülmények, részben a cselekvések következményeinek a meghatározására irányulnak.

- Az intézmények a szükségletkielégítés összetevőiként létrehoznak, illetve meghatároznak bizonyos dolgokat és állapotokat mint a cselekvések előfeltételeit, cselekvési lehetőségeket és képességeket, cselekvéseket és nagyobb viselkedési egységeket, valamint dolgokat és állapotokat mint a cselekvések következményeit.

Az intézmények funkciói felfogásunk szerint a következő elemi formákban érvényesülnek: (1) Az intézmények bizonyos dolgokat és állapotokat hoznak létre, illetve határoznak meg bizonyos cselekvések előfeltételeiként. (2) Meghatároznak cselekvési lehetőségeket és képességeket hoznak létre adott egyének vagy csoportok számára. (3) Közvetlenül a szabályok által előírva, és/vagy a cselekvési lehetőségek és képességek létrehozása révén meghatároznak bizonyos cselekvéseket. (4) Meghatároznak dolgokat és állapotokat tételeznek adott cselekvések következményeiként, illetve bizonyos következményeket nem közvetlenül a szabályok által előírva, hanem a cselekvések meghatározásán keresztül határoznak meg. (4.4. ábra)

4.4. ábra: Az intézmények elemi funkciói

Például az intézmények a legkülönbözőbb szükségletek kielégítésének dologi előfeltételévé teszik a pénzt, de ugyanakkor a pénzt a cselekvések céltárgyává is teszik, és más intézmények a pénzt a cselekvések következményeként határozzák meg. Az intézmények meghatározzák azokat a cselekvési lehetőségeket, amelyeken keresztül pénzhez lehet jutni. Egyik ilyen lehetőség a munkavállalás, de ennek dologi és állapotbeli előfeltételeként az intézmények oklevéllel dokumentált szakképzettséget írnak elő, és más intézmények meghatározzák azokat a cselekvési lehetőségeket, amelyeken keresztül elismert szakképzettséghez lehet jutni. Egyik ilyen lehetőség az egyetem elvégzése, de ennek előfeltételeként az intézmények érettségi bizonyítványt, meghatározott előképzettséget és tudásszintet írnak elő, ami felvételi formájában igazolható.

Az intézmények elemi funkciói szorosan összefüggnek egymással, és bármelyik elemi funkció, az intézményrendszer egészével összefüggésben, hatással lehet a más vonatkozások-

ban érvényesülő funkciókra is. Például, ha egy intézmény bizonyos dolgot a szükséglet-kielégítés előfeltételeként határoz meg, már ezáltal létrehozhat, vagy részben megváltoztathat bizonyos cselekvési lehetőségeket és képességeket a szükségletkielégítés eszközeiként vagy feltételeiként, amelyek az adott dolog megszerzésére irányulhatnak, függetlenül attól, hogy az adott intézmény szabályai tartalmazzak-e elvárásokat az adott dolog megszerzésére irányuló cselekvésekre vonatkozóan.

A szociológiai irodalomban gyakran azt hangsúlyozzák, hogy a szabályok, illetve az intézmények korlátozzák a cselekvéseket, s a legkifejezettebb formában ez a racionális döntések elméletében fogalmazódik meg. A racionális döntések elmélete szerint azok az érdekek, amelyek motiválják az egyének cselekvéseit, a szabályoktól függetlenül léteznek, s a szabályok az egyéni érdekek megvalósítását korlátozzák, bár ezáltal hosszú távon elő is segíthetik ezen érdekek megvalósulását. Giddens viszont azt hangsúlyozza, hogy a szabályok és az intézmények egyaránt lehetnek megengedő és kényszerítő jellegűek. (Giddens 1984:162-180) Mi kifejezetten úgy értelmezzük az intézmények funkcióit, hogy az intézmények létrehozzák, illetve meghatározzák a szükségletkielégítés bizonyos összetevőit, s ezeken belül létrehozzák, illetve meghatározzák a cselekvéseket is. Ugyanakkor természetesen korlátozzák is a cselekvési lehetőségeket és képességeket, valamint a cselekvéseket, de alapvetően létrehozzák ezeket, amelyek intézmények nélkül nem is léteznének. Például az intézmények korlátozzák a pénzhez jutás lehetőségeit. Ez azonban nem azt jelenti, hogy intézmények nélkül korlátlanok lennének ezek a lehetőségek, hanem azt, hogy egyáltalán nem léteznének, hiszen magát a pénzt is intézmények hozzák létre.

B) Az intézmények cselekvésekre vonatkozó funkciói

a) A cselekvésekre vonatkozó funkció fő oldalai

Láttuk, hogy egy adott egyénre vonatkoztatva az intézmények működési módja által előidézett következmények formailag nem csupán cselekvések lehetnek, hanem dolgok és állapotok, valamint cselekvési lehetőségek és képességek is. Az intézmények központi funkciói azonban a cselekvésekre irányulnak, és az egyéb irányú funkciók is a cselekvésekkel összefüggésben értelmezhetőek. Az alábbiakban tehát kissé részletesebben megvizsgáljuk az intézmények cselekvésekre vonatkozó funkcióit.

Parsons az intézmények cselekvéseket szabályozó funkciójának két fő oldalát különbözteti meg. Egyrészt az intézmények meghatározzák azokat az értékmintákat, amelyekkel összhangban az elfogadható aktivitás irányai, céljai meghatározottak. Másrészt meghatározzák azokat az eszközöket és eljárásokat, amelyek elfogadhatóan választhatók a célok és értékek megvalósításában. (Parsons 1951:53) Máshol Parsons megkülönbözteti mások befolyásolásának egyrészt azt a módját, amikor az egyik fél közvetlenül a másik fél szándékait igyekszik befolyásolni, másrészt amikor oly módon szándékozik a másik felet bizonyos cselekvésekre késztetni vagy kényszeríteni, hogy a másik felet övező szituációt befolyásolja. (Parsons 1967:309-312; ill. 1988:48-51) Az intézmények révén is lehet befolyásolni egyrészt mások szándékait, másrészt az adott szándék megvalósítása szempontjából releváns cselekvési szituációt. Mi ennek a gondolatnak megfelelően, de egyrészt a normativista szemléletmód előfeltételezéseit nem feltétlenül elfogadva, másrészt a cselekvési szituáció általunk adott meghatározását (2. fejezet: 1.2Bb) figyelembe véve közelítünk az intézmények cselekvésekre vonatkozó funkcióihoz.

A második fejezetben (1.2Bc) foglalkoztunk az egyének cselekvéseit általában meghatározó tényezőkkel. E szerint a cselekvéseket a legáltalánosabb szinten egy általános motívum és a cselekvési szituáció egymással összefüggésben határozza meg. E két meghatározó tényezőben

egyrészt a személy, másrészt a környezet releváns oldalai tükröződnek. Ehhez kapcsolódva a következőképpen fogalmazhatunk az intézmények funkcióira vonatkozóan.

- Az intézmények egyfelől a cselekvések általános motívumának a meghatározása, másfelől a cselekvési szituációt képező cselekvési lehetőségek és képességek mint a szükségletkielégítés összetevői meghatározása révén határozzák meg az egyének cselekvéseit.

Az intézmények tehát egyrészt meghatározzák az emberi élettevékenység bizonyos területein a cselekvések általános motívumait. Például meghatározzák a munkaszervezeteken belüli tevékenység területein azt az általános motívumot, hogy munkafektetés megvalósítása és elismertetése révén pénzt keressünk, az oktatási szervezeteken belül azt az általános motívumot, hogy ismeretek elsajátítása és elismertetése révén bizonyos szakképzettséget szerezzünk. Az intézmények funkcióinak erre az oldalára gondol valójában Scott is, amikor azt írja, hogy az intézményes keretek meghatározzák a célokat és formálják az eszközöket, és ily módon meghatározzák az érdekeket (mint tudatos motívumokat – FZ), amelyeket a cselekvő egyének megállapítanak és követnek. Például az olyan intézményes keretekben, amelyeket cégeknek nevezünk, a cselekvők a profitra törekszenek, az olyan keretekben, amelyeket politikai pártoknak, a szavazatok elnyerésére. (Scott 1995:43) A második fejezetben (1.2Bc) láttuk, hogy az általános motívumban még csupán a kíváncsi dolog vagy állapot tükröződik, így az általános motívum még önmagában nem alkalmas a viselkedés irányítására.

Az intézmények másrészt létrehozzák, illetve meghatározzák a cselekvési szituációt, tehát az adott általános motívum szempontjából releváns cselekvési lehetőségeket és képességeket mint a szükségletkielégítés összetevőit. Amennyiben a cselekvések általános motívumát eleve adottnak vesszük, az intézmények alapvetően a cselekvési szituációt képező cselekvési lehetőségek és képességek meghatározása révén határozzák meg a cselekvéseket. Majd később látjuk, hogy az intézmények által meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek bizonyos intézmények esetében megfelelnek az intézményes szabályok elvárásainak, illetve a szereplehetőségeknek. Ebben az esetben a cselekvések meghatározottságának a magyarázatában elhanyagolhatjuk a cselekvési lehetőségeket és képességeket, és a cselekvéseket közvetlenül az intézményes szabályokból magyarázhatjuk. Más intézmények esetében azonban az intézmények által meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek elvileg vagy megfelelnek, vagy nem, illetve csak többé vagy kevésbé felelnek meg az intézményes szabályok elvárásainak, illetve a szereplehetőségeknek. Ez utóbbi esetben részletesebben elemeznünk kell azt a működési módot, amelyben az intézmények a cselekvési lehetőségek és képességek meghatározása révén határozzák meg a cselekvéseket, és a cselekvések összegeződéseiként vagy következményeiként értelmezhető összetettebb jelenségeket.

A második fejezetben láttuk, hogy a cselekvési szituáció határozza meg az aktuális cselekvési lehetőségeket vagy alternatívákat, amelyek az adott körülmények között megvalósíthatók, és amelyek többé vagy kevésbé megfelelőek az általános motívum szempontjából. A cselekvés aktuális motívumait egyfelől az általános motívum, másfelől az alternatívák határozzák meg. Végül az aktuális cselekvési lehetőségek közül kiválasztott alternatíva megvalósítására irányuló aktuális motívumok határozzák meg a cselekvéseket, de e motívumok elvileg közvetítik az előbb említett tényezők, tehát az intézmények meghatározó hatásait is.

b) A cselekvésekre vonatkozó funkció típusai

A cselekvésekre vonatkozó funkciókat figyelembe véve megkülönböztethetjük az intézmények készítő, kényszerítő és eltérítő funkcióit.

- *Késztetésről* vagy ösztönzésről akkor beszélünk, amikor az intézmények a szükséglet-kielégítés pozitív összetevőjévé tesznek adott dolgot vagy állapotot, és/vagy cselekvési lehetőséget, ugyanakkor esetleg szabályszerűen felruházzák az egyént az adott cselekvési lehetőség megvalósításával, s ezáltal motiválják az egyént adott javak elérésére és adott cselekvésekre.

A késztetés esetében az ellenőrzésre, pontosabban a szankciókra vonatkozó szabályok, illetve információk azt jelzik előre a cselekvő számára, hogy az intézményes szabályoknak megfelelő cselekvések esetében bizonyos pozitív következményekre számíthat, az adott szabályoknak nem megfelelő vagy ellentmondó cselekvések esetében viszont nem.

Például azáltal, hogy bizonyos intézmények a pénzt a legkülönbözőbb javak cseréjének általános eszközévé teszik, általános motívumot hoznak létre a pénz megszerzésére. Más intézmények viszont azt határozzák meg, hogy például munkavállalás útján, illetve egy adott munkahelyen meghatározott munkateljesítmény révén rendszeresen pénzhez lehet jutni, és ezáltal késztetik az egyéneket a munkavállalásra és a munkavégzésre. Vagy bizonyos jogszabályok meghatározzák azokat a körülményeket és cselekvési lehetőségeket, amelyek között és amelyek megvalósításával jogilag is érvényesen valósítható meg adás-vétel, munkavégzési megbízás, házasságkötés, végrendelkezés, és ezáltal késztetik az egyéneket bizonyos cselekvésekre.

- *Kényszerítésről* akkor beszélünk, amikor egy cselekvési lehetőség megvalósítása egyébként nem valószínűsíthető az adott egyén részéről, de az intézményes szabályban elvárják a megvalósítását, és az ellenőrzésre vonatkozó szabályokban negatív szankciókat helyeztek kilátásba arra az esetre, ha a szubjektum nem megvalósítja meg az adott cselekvési lehetőséget.

Kényszerítésre tehát elvileg akkor van szükség, ha az adott cselekvési lehetőség technikailag létezik, de az adott egyén számára nem kielégítő mértékben képezi, vagy egyáltalán nem képezi a szükségletkielégítés pozitív összetevőjét, és ezért kényszerítés nélkül nem várható az adott cselekvési lehetőség aktív megvalósítása. Ebben az esetben a szankciókra vonatkozó szabályok, illetve információk azt jelzik előre a cselekvő egyén számára, hogy az adott cselekvési lehetőség megvalósításának az elmulasztása esetében bizonyos negatív következményekre számíthat. Az adott cselekvési lehetőség aktív megvalósítása, tehát az adott szabályoknak megfelelő cselekvések esetében viszont kifejezetten nem számíthat sem negatív, sem pozitív szankciókra. (Vö.: Parsons 1967:310-311, ill. 1988:49) Kényszerítés révén kiváltott, és az intézményes szabályoknak megfelelő cselekvéseknek a cselekvő egyén számára valószínűleg vannak jelentős negatív következményei, de ezek a következmények nem szankciók, hanem más természetű következmények.

A kényszerítés lényegében véve két alkotórészből tevődik össze: (1) a szubjektumtól elvárt cselekvés – kifejezett vagy hallgatóságos formában történő – közlése; (2) meghatározott negatív szankciók alkalmazása az elvárt cselekvés megtételéig, vagy az elvárt cselekvés elmulasztása esetére való kilátásba helyezése.

Egyrészt különbséget tehetünk az intézményes kényszerítés és a nem intézményes kényszerítés között, másfelől a közvetlen és a közvetett kényszerítés között. Nem intézményes kényszerítés esetén a kényszerítő fél cselekvési lehetőségeit és képességeit csupán személyes, és a konkrét szituációra jellemző tényezők határozzák meg. Minket a továbbiakban csak az intézményes kényszerítés érdekel.

- Az *intézményes kényszerítés* esetében a kényszerítő fél cselekvési lehetőségeit és képességeit intézmények határozzák meg. Az intézményes kényszerítés is lehet közvetlen vagy közvetett kényszerítés.

A *közvetlen vagy fizikai kényszerítés* esetében a szankciók a szükségletek tárgyait érintik, illetve érintenék negatívan. Így közvetlen kényszerítésről beszélhetünk például, ha valakivel szemben fizikai erőszakot alkalmaznak, ha megfosztják elemi mozgási szabadságától, ha éheztetik stb. A közvetlen kényszerítés szankciói tehát lehetnek intézmények által is meghatározottak, mint például bizonyos körülmények között a rendőrség erőszakos fellépése. A *közvetett kényszerítés* szankciói olyan instrumentális szankciók, amelyek a szükséglet-kielégítés eszközeit vagy feltételeit érintik vagy érintenék negatívan. Intézményes és közvetett kényszerítés például az adóztatás, vagy ha az alkalmazottat nem fizetett túlórázásra kényszerítik annak kilátásba helyezésével, hogy ha nem vállalja a túlmunkát, elbocsátják.

- *Eltérítésről* akkor beszélünk, amikor egy adott cselekvési lehetőség az adott szabálytól és a hozzá kapcsolódó szankciótól eltekintve a szükségletkielégítés pozitív összetevőjét képezi a szubjektum számára, tehát bizonyos mértékig valószínűsíthető a megvalósítása, de az intézményes szabály tiltja a megvalósítását, és az ellenőrzésre vonatkozó szabályokban negatív szankciókat helyeztek kilátásba arra az esetre, ha a szubjektum megvalósítja az adott cselekvési lehetőséget.

Az eltérítés szankciói ugyanolyan természetűek, mint a kényszerítés szankciói. A különbség csak az közöttük, hogy a kényszerítés esetében a szankciók alkalmazására az adott cselekvés elmulasztása esetén kerül sor, az eltérítés esetében viszont az adott cselekvési lehetőség aktív megvalósítása esetén. Az eltérítés esetében a szankció lehet negatív személyes vagy negatív instrumentális szankció, tehát képezheti a szükséglet negatív tárgyát, vagy a szükségletkielégítés negatív feltételét. Ettől függetlenül az a cselekvés, amelytől eltérít, egyébként egyaránt képezheti, illetve képezhetne volna a szükséglet tárgyát vagy a szükségletkielégítés eszközét. Például bebörtönzés vagy pénzbüntetés kilátásba helyezésével elvileg egyaránt el lehet téríteni esetleg hangoskodó mulatozástól vagy nemi zaklatástól (szükséglet tárgya), vagy csalástól és sikkasztástól (szükségletkielégítés eszköze).

Az eltérítés nem jelenik meg nyilvánvalóan cselekvések formájában, de különböző formában befolyásolja a cselekvéseket. Egyrészt hatással van arra, hogy az egyének nem tesznek meg valamit, amit egyébként megtennének. Például a középiskolás diákok nem dohányoznak az iskola osztálytermeiben és a folyosókon. Másrészt azonban az adott cselekvés helyettesítőjeként esetleg megvalósíthatnak valamilyen más cselekvést, amit viszont az eltérítés nélkül nem valósítottak volna meg. Például a középiskolás diákok esetleg dohányoznak a WC-ben. Harmadrészt, az eltérítés általában mind a késztetés, mind a kényszerítés elengedhetetlen kiegészítője.

Ezek a funkciók a valóságban nagyrészt egymással kölcsönhatásban érvényesülnek. A késztetés általában nem lehet hatékony önmagában véve, csak az eltérítő funkcióval kiegészítve. Ha más olyan cselekvési lehetőségek megvalósításától való eltérítés nem hatékony, amelynek megvalósítása kedvezőbb következményekre vezet, egy másik cselekvési lehetőséghez kötött pozitív következmény nem jelent hatékony késztetést. Például, ha a munkást az egyéni teljesítménybéres ösztönzési rendszerrel arra készítetik, hogy minél több alkatrészt állítson elő, vagy minél több terméket szereljen össze, de hatékonyan nem térítik el attól, hogy minőségrontás, a gépek és szerszámok kíméletlen használata, vagy mások munkájának az akadályozása árán érjen el nagyobb mérhető egyéni teljesítményt, az adott intézmény késztető funkciója esetleg épp ellentétes lesz azzal a szándékkal, amely az intézmény kialakítását motiválta.

Viszonylag nagy számú egyének körében az adott intézményrendszer készítő funkciója érvényesülésének alapvető feltétele a fizikai erőszak alkalmazásától való eltérítő funkciójának az érvényesülése. A modern társadalomban az intézményes együttélés alapvető előfeltételeit teremtik meg azok a büntetőjogi intézmények, amelyek tiltják és különösen szigorúan büntetik a fizikai erőszak mindennapi alkalmazását.

2.2. Az intézmények funkcióinak fő típusai

A) Az intézmények normatív és tényleges funkciói

a) Az intézmények normatív funkciói

Már viszonylag sok fogalmat és összefüggést meghatároztunk az intézményes szociológia elméletének kidolgozása során, az első legalapvetőbb lépést azonban azáltal tettük meg az adott elmélet szemléletmódjának megalapozása felé, hogy a második fejezetben (3.1) meghatároztuk a szükségletkielégítés összetevőit, s ezeken belül elhatároltuk egyfelől a szükségletek tárgyait és negatív tárgyait, másfelől a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit. Szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy a második legalapvetőbb lépést a következőkben tesszük meg azáltal, hogy különbséget teszünk az intézmények normatív és tényleges funkciói között. Ezzel a lépéssel jelentősen eltávolodunk a normativista szemléletmódtól, de természetüknek megfelelően figyelembe vesszük a szabályokat és az intézményeket a társadalmi jelenségek magyarázatában.

Az intézmények normatív és tényleges funkciójának a megkülönböztetése arra a kérdésre ad választ, még csak az elemzés igen elvont szintjén, hogy az intézmények milyen módon határozzák meg az egyének cselekvéseit, és e cselekvések összegeződéseiként vagy következményeiként értelmezhető jelenségeket. Ezt a kérdést már érintettük a harmadik fejezetben (2.2), a szabályokhoz való alkalmazkodás típusainak a megkülönböztetésénél, de a következőkben az alkalmazkodáson és az ellenőrzésen túl az említett kérdés más vonatkozásait is szemügyre vesszük.

Az intézmények normatív és tényleges funkcióit a 4.5. ábrán szemléltetjük, nézzük először közelebbről a normatív funkció értelmezését.

- *Az intézmény normatív funkcióján* azt értjük, hogy az egyének az intézményes szabályokhoz beleélően alkalmazkodva, a szabályoknak megfelelően cselekszenek, és cselekvéseik a szabályoknak megfelelő következményekkel járnak.

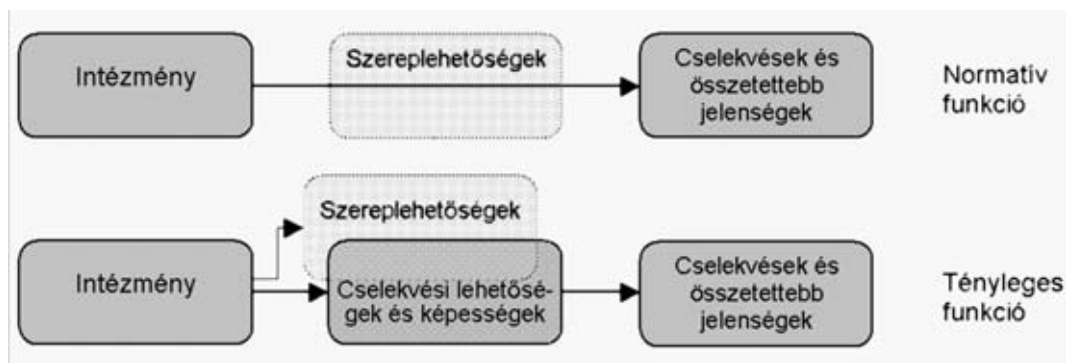
A 4.1. táblázatban összefoglaljuk a normatív és a tényleges funkció fő jellemzőit. Az alábbiakban a normatív funkció jellemző vonásait vázoljuk fel, a tényleges funkcióval majd a következő alcím keretében foglalkozunk.

(1) A normatív funkció érvényesülése a harmadik fejezetben (2.2Aa) tárgyalt beleélő alkalmazkodást, a szabályokkal való azonosulást igényli az adott intézmény vagy intézményrendszer érvényességi körébe eső egyének részéről. Ebben az esetben tehát az egyéneknek közvetlenül szükségletük, illetve személyes motívumuk irányul arra, hogy cselekvéseik megfeleljenek az intézményes szabályoknak, és a szabályoknak megfelelően cselekszenek.

Ezzel függ össze, hogy – a beleélő alkalmazkodás érvényesülésének megfelelően – milyen körülmények között érvényesül az intézmények normatív funkciója.

- Ha az intézmények érvényességi körébe eső cselekvések, és az intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a szükségletek tárgyait képezik, a cselekvések motívumainak elsődlegesen az intézmények normatív funkcióinak az érvényesülése felel meg.

Például, ha az egyén azért jár egy baráti társaság találkozóra, egy szabadidős klub rendezvényre, vagy egy adott egyház vallási szertartásaira, hogy ott bizonyos szükségleteit közvetlenül kielégítse, eleve hajlamos az intézményes szabályokat szemmel tartva, és e szabályoknak megfelelően cselekedni, amennyiben azok megfelelően szolgálják e szükségletei kielégítését.

4.5. ábra: Az intézmény normatív és tényleges funkciója

Természetesen a valóságban előfordulhat, hogy az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések bár alapvetően a szükségletek tárgyait képezik, de e szabályok részben nem felelnek meg a cselekvések személyes motívumainak, mert olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket hoznak létre, amelyek nem megfelelően szolgálják a szükségletek közvetlen kielégítését. Ebben az esetben, ha az adott intézmény belső fedezetű, és az egyénnek van befolyása az intézmény szabályaira, az egyén motívuma részben irányulhat arra, hogy helyreállítsa az összhangot a szabályok funkciói és szükségletei, illetve személyes motívumai között. Ha az intézmény külső fedezetű, tehát az intézmények szabályai az egyéntől függetlenül léteznek, hajlamos lehet arra, hogy feltétlenül alkalmazkodjon a számára nem optimális szabályokhoz is, az adott intézmény egészéhez fűződő beállítottsága alapján. Vagy esetleg kilép az adott intézmény érvényességi köréből, ha ezt anélkül megteheti, hogy szükségleteit esetleg még kevésbé tudja kielégíteni.

(2) A normatív funkció érvényesülése esetén másodlagos jelentőségű az ellenőrzés, a beleélő alkalmazkodásnak megfelelően, ahogyan azt a harmadik fejezetben (2.2Ab) láttuk. A másodlagosan jelentős ellenőrzés kifejezéssel arra utalunk, hogy a szabályoknak való megfelelésre irányuló szándék eleve adott az egyének részéről, ehhez képest az ellenőrzés másodlagos. Amennyiben az intézmények érvényességi körébe eső cselekvések, illetve az általuk létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a szükségletek tárgyait képezik, az egyéneknek szükségletük, illetve személyes motívumuk irányul arra, hogy az intézményes szabályoknak megfelelően cselekedjenek. A normatív funkció érvényesülése esetében az ellenőrzésnek az intézményes szabályok megfelelő értelmezésének az elősegítése, a cselekvések folyamatos összehangolása, és az intézményes szabályok érvényességének hosszabb távú fenntartása szempontjából van jelentősége. Ebben az esetben az ellenőrzés megfelelő szankciói olyan személyes szankciók, amelyek a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik az egyének számára.

(3) Az intézmények különböző elemi formákban megjelenő funkciói közül, amelyekkel fentebb (2.1A) foglalkoztunk, a normatív funkció érvényesülése esetén közvetlenül csak a

cselekvési lehetőségekre és képességekre mint szereplehetőségekre, és a cselekvésekre vonatkozó következményeket vesszük figyelembe. Feltételezésünk szerint a valóságos cselekvők is ezeket veszik figyelembe, és az egyének közvetlenül az intézményes szabályok elvárásaihoz igazodva, ezen elvárásokból kiértelmezhető módon viszonyulnak környezetük más természetű létezőihez, azaz dolgokhoz és állapotokhoz, más egyénekhez és csoportokhoz, mások cselekvéseihez is.

Mivel az egyének közvetlenül a szabályokhoz igazodva cselekszenek, az egyének számára csupán azok a cselekvési lehetőségek és képességek jelentősek a cselekvési szituáció összetevőiként, amelyek megfelelnek a szereplehetőségeknek. A harmadik fejezetben (3.2Bb) láttuk, hogy a szereplehetőségek az adott szubjektum olyan feltételezett aktuális cselekvési lehetőségei, amelyek megfelelnek a szerepét alkotó szabályok elvárásainak, tehát amelyekre a szubjektum a rá vonatkozó intézményes szabályok szimbolikus értelmezése révén következtethet. Azt is hangsúlyoztuk, hogy a szereplehetőségek általában véve valóságos vagy csupán feltételezett, valamint a valóságos cselekvési lehetőségeken belül aktuális vagy potenciális cselekvési lehetőségek egyaránt lehetnek. A normatív funkció érvényesülése azonban eleve megköveteli, hogy a szereplehetőségek valóságos és aktuális cselekvési lehetőségek legyenek az egyének számára. Tehát olyan cselekvési lehetőségek, amelyek aktív megvalósításához szükséges cselekvési képességekkel is rendelkeznek.

Korábban (2.1Ba) hangsúlyoztuk, hogy az intézmények egyfelől a cselekvések általános motívumának a meghatározása, másfelől a cselekvési szituációt képező cselekvési lehetőségek és képességek mint a szükségletkielégítés összetevői meghatározása révén határozzák meg az egyének cselekvéseit. A normatív funkció érvényesülése esetén azonban az egyén cselekvési szituációját képező saját cselekvési lehetőségei és képességei, valamint aktuális cselekvési lehetőségei eleve megfelelnek a szereplehetőségeknek, ezek a szereplehetőségek viszont megfelelnek a szabályoknak, illetve a normatív elvárásoknak. Az egyén számára csupán azok a cselekvési lehetőségek, illetve alternatívák jelentősek, amelyeket az intézményes szabályokból értelmezhet ki. Tehát a normatív funkciói érvényesülése esetén a cselekvések és az összetettebb jelenségek meghatározottságát magyarázhatjuk közvetlenül a szabályokból, eleve feltételezve, hogy a releváns cselekvési lehetőségek és képességek a szabályoknak felelnek meg.

(4) A normatív funkció érvényesülése esetén a cselekvéseket közvetlenül a cselekvő szubjektumra vonatkozó, tehát a szubjektum szerepét alkotó, és a szubjektum számára ismert intézményes szabályok határozzák meg. Mivel a szóban forgó funkció értelmében az egyének tudatosan az intézményes szabályok elvárásaihoz igazodva, és az elvárásoknak való megfelelés szándékával cselekszenek, a rájuk vonatkozó és számukra ismert szabályok elvárásaihoz kell tudatosan igazodniuk, és elvileg kizárólag ezekhez igazodhatnak, a másokra vonatkozó szabályok nem jelentősek számukra.

(5) Mivel az egyének a szabályokhoz igazodva és a szabályoknak való megfelelés szándékával cselekszenek, az intézmények által meghatározott cselekvések és összetettebb jelenségek megfelelnek az adott intézmények szabályainak. Elvileg nem csupán az adott cselekvőkre vonatkozó, hanem a másokra vonatkozó következmények is megfelelnek a szabályoknak. Tehát a normatív funkció érvényesülése feltételez egy normatív egységes intézményt vagy intézményrendszert. Ha csupán egy adott intézmény funkcióit vizsgáljuk, más szabályok és intézmények hatásaitól elvonatkoztatva, az adott intézmény szabályainak egységeseeknek, ellentmondásoktól menteseknek kell lenniük. Ha viszont figyelembe vesszük az adott intézményen túl más szabályok és intézmények hatásait is, vagy eleve egy viszonylag összetett intézményrendszer funkcióit vizsgáljuk, a normatív funkció tiszta érvényesüléséhez a különböző szabályoknak és intézményeknek, illetve a különböző intézmények egyes szabályainak is harmonikusan, ellentmondásoktól mentesen kell illeszkedniük egymáshoz.

Itt már nem térünk ki annak a kérdésnek a részletes tárgyalására, hogy a szabályok és az intézmények funkcióira vonatkozó felfogások mennyiben tükrözik azt a felfogást, amely szerint az intézmények általában, illetve elvileg normatív funkcióik révén határozzák meg a cselekvéseket. A harmadik fejezetben (2.2Aa) láttuk, hogy a normativista szemléletmód képviselői a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodást előfeltételezik, tehát e felfogások szerint a szabályokból álló intézmények normatív funkciója érvényesül. Utaltunk arra (3.1Aa), hogy például Parsons felfogása szerint az intézmények olyan elvárásokból, szabályokból, illetve szerepekből épülnek fel, amelyek eleve megfelelnek az érvényességi körükbe eső egyének szükségleteinek. Következésképpen az egyének – személyes motívumaik által késztetve – eleve az intézményes elvárásoknak, szabályoknak és szerepeknek megfelelően cselekszenek.

Berger és Luckman – a normativista-kreativista szemléletmódot tükröző fenomenológiai tudásszociológiája – szerint az intézmények viselkedési mintákat alkotnak, amelyek bizonyos szituációkban befolyásolják, irányítják az egyének cselekvéseit. Az intézményekhez kapcsolódó szankciók hatása másodlagos, illetve utólagos, az elsődleges a „társadalmi ellenőrzés”, amelynek eredményeként az egyének elsajátítják a viselkedési mintákat. Pótlólagos szankciókra csak akkor van szükség, ha maguk az intézményesülési folyamatok nem biztosítják a cselekvések megfelelő irányítását. (Berger – Luckmann 1998:83) Az említett szerzők azt elismerik, hogy a történetileg kialakult és objektívvá vált intézmények érvényesítése már szankciók alkalmazását is igényli, mivel feltétlenül biztosítani kell, hogy az egyének az adott intézményeknek megfelelően értelmezzék az egyes szituációkat. Ha azonban a szocializáció sikeres, akkor az egyének természetes módon az intézményeknek megfelelően viselkednek, és szankciókat csak ritkán kell alkalmazni. (Uo.:92-93)

b) Az intézmények tényleges funkciói

A szociológiaelméleti irodalomban találkozhatunk olyan felfogásokkal, amelyek szerint az intézmények nem olyan módon határozzák meg a cselekvéseket, amit az intézmények normatív funkciójának nevezünk. Scott megkülönbözteti az intézmények normatív, szabályozó, és kognitív oldalát. Az intézmény normatív oldala előíró és értékelő jellegű, és erkölcsi kötelezettséget foglal magában az intézménynek való megfelelésre. Az intézmény szabályozó (regulative) oldala tulajdonképpen az ellenőrzés képességét és az ellenőrzést foglalja magában, amelyhez az egyének kényszerűen, illetve instrumentális motívumok által motiválva alkalmazkodnak. A kognitív oldal főleg a valóság természetére vonatkozó elképzeléseket, tipizációkat, és azokat a fogalmi kereteket foglalja magában, amelynek felhasználásával a cselekvők értelmet tulajdonítanak környezetüknek és cselekvéseiknek. Az említett szerző rámutat arra, hogy ezen oldalak közül az intézmények jellemző felfogásai vagy a normatív, vagy szabályozó, vagy a kognitív oldalt hangsúlyozzák abból a szempontból, hogy az intézmények milyen módon befolyásolják az egyének cselekvéseit. (Scott 1995:34-45)

Az intézmények normatív funkcióit elemezve mi az intézmények előbbi bekezdésben úgynevezett normatív oldalát hangsúlyoztuk. Láttuk azonban, hogy felfogásunk szerint az intézmények normatív funkciói elvileg olyan körülmények között érvényesülnek, amikor az intézmények érvényességi köreibbe eső cselekvések, és az intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a szükségletek tárgyait képezik. Amikor a következőkben az intézmények tényleges funkcióit elemezzük, a valóságban arra a működési módra gondolunk, amelyet az intézmények szabályozó (regulative) oldalát hangsúlyozó felfogások úgy jellemeznek, hogy az intézmények tulajdonképpen az ellenőrzés képességét és az ellenőrzést foglalják magukban, amelyhez az egyének kényszerűen, illetve instrumentális motívumok által motiválva alkalmazkodnak. Majd rámutatunk arra, hogy nagyrészt az intézmények kognitív oldalát

hangsúlyozó felfogások is átértelmezhetőek oly módon, hogy segítenek megérteni az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülését.

Tehát a szociológiai irodalomban nagyrészt ismert, de elméleti szinten kidolgozatlan működési módra gondolunk akkor, amikor a következőkben az intézmények tényleges funkcióiról beszélünk.

- Az *intézmény tényleges funkcióján* azt értjük, hogy az adott intézmény meghatározott cselekvési lehetőségeket és képességeket hoz létre a szükségletkielégítés összetevőiként, s az egyének nem közvetlenül az intézményes szabályokhoz, hanem a tényleges cselekvési lehetőségekhez és képességekhez racionálisan alkalmazkodva cselekszenek, többé vagy kevésbé a szabályoknak megfelelően vagy nem megfelelően.

Az intézmények általunk úgynevezett tényleges funkciói tulajdonképpen rejtettek, mégpedig főleg nem a köznapi gondolkodás szintjén, a mindennapi cselekvők számára, hanem elméleti szinten a szociológia számára. Főleg nem az intézmények különböző következményei rejtettek, hanem tulajdonképpen az a működési mód rejtett, amelynek révén az intézmények bizonyos következményeket határoznak meg. A tényleges funkció fő jellemzőinek áttekintéséhez térjünk vissza a 4.1. táblázathoz, amelyben az intézmények normatív és tényleges funkcióinak a fő jellemzőit foglaltuk össze.

(1) A tényleges funkció érvényesülése a harmadik fejezetben (2.2Ba) úgynevezett racionális alkalmazkodást igényli az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének részéről. Láttuk, hogy amikor az egyének a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodnak, akkor nem közvetlenül a szabályokhoz, hanem az adott szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez alkalmazkodva cselekszenek.

Ezzel függ össze, hogy – a racionális alkalmazkodás érvényesülésének megfelelően – milyen körülmények között érvényesül az intézmények tényleges funkciója.

- Ha az intézmények érvényességi körébe eső cselekvések, és az intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit, vagy a szükségletek negatív tárgyait képezik, az adott cselekvések motívumainak az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg.

A következőkben olyan intézmények tényleges funkcióinak az elemzésére helyezzük a hangsúlyt, amelyek érvényességi körébe eső cselekvések, és amelyek által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik. Ilyen intézményeket találunk tipikusan például a formálisan szervezett munkavégzés, a közigazgatás, a hivatali ügyintézés, a szervezett oktatás és tanulás, vagy az úgynevezett politikai tevékenység területén. Például az adózásra vonatkozó jogszabályok, egy vállalat szervezeti és működési szabályzata, ösztönzési rendszere, egy egyetem tanulmányi és vizsgaszabályzata tényleges funkciója révén határozza meg az egyének cselekvéseit, és e cselekvések összegeződéseiként vagy következményeiként értelmezhető összetettebb jelenségeket.

Funkció típusa	Funkció jellemzői			
	Alkalmazkodás és ellenőrzés	Funkciók elemi formái	Meghatározó szabályok	Funkciók szabályszerűsége
Normatív funkció	<i>Beleélő alkalmazkodás, másodlagosan jelentős ellenőrzés</i>	<i>Cselekvésekre vonatkozó funkciók</i>	<i>Szubjektumra vonatkozó és ismert szabályok</i>	<i>Szabályoknak megfelelő funkciók</i>
Tényleges funkció	<i>Racionális alkalmazkodás, elsődlegesen jelentős ellenőrzés</i>	<i>Cselekvésekre és más formai létezőkre vonatkozó funkciók</i>	<i>Szubjektumra és másokra vonatkozó, ismert és nem ismert szabályok</i>	<i>Szabályoknak megfelelő és/vagy nem megfelelő funkciók</i>

4.1. táblázat: A normatív és a tényleges funkció jellemzői

(2) A tényleges funkció érvényesülése esetében elsődleges jelentőségű az ellenőrzés, amin azt értjük, hogy ellenőrzésre eleve szükség van az alkalmazkodásra irányuló szándék kiváltása és fenntartása szempontjából is. A harmadik fejezetben (2.2Bb) hangsúlyoztuk, hogy racionális alkalmazkodás esetén az ellenőrzésnek – az úgynevezett konvencióktól eltekintve – jelentős szerepe van abból a szempontból, hogy az intézmények milyen cselekvési lehetőségeket és képességeket hoznak létre, és ezáltal milyen cselekvéseket és összetettebb jelenségeket határoznak meg. Ebből következik, hogy az intézmények tényleges funkcióinak az elemzésében érdemben figyelembe kell vennünk azt, hogy az ellenőrzés általában többé vagy kevésbé tökéletlen. A harmadik fejezetben (2.1Ab), az ellenőrzés fogalmának a tárgyalásánál már utaltunk arra, hogy minél közvetettebb az ellenőrzés, általában annál tökéletlenebb.

(3) Az intézmények tényleges funkcióinak a magyarázatában figyelembe kell vennünk az intézmények különböző formai létezőkre vonatkozó funkcióit. Az intézmények tényleges funkciójának a kiemelt rövid definíciójában azt hangsúlyoztuk, hogy az intézmények létrehoznak, illetve meghatároznak bizonyos cselekvési lehetőségeket és képességeket, s az egyének ezekhez igazodva cselekszenek. De a cselekvési lehetőségekkel és képességekkel összefüggésben figyelembe vesszük az intézmények olyan funkcióit is, amelyek egyrészt a cselekvések előfeltételeit, másrészt a cselekvések várható következményeit képező dolgokra és állapotokra, valamint más egyénekre és csoportokra irányulnak. A második fejezetben (1.2Bb) láttuk ugyanis, hogy a cselekvési szituációt képező cselekvési lehetőségek és képességek fogalmaiban figyelembe vesszük mindazokat a különböző természetű körülményeket (dolgokat és állapotokat, más egyéneket és csoportokat, már megvalósult cselekvéseket, valamint a jelképi természetű létezőket), amelyek relevánsak egy adott általános motívum szempontjából.

(4) Fentebb láttuk, hogy a normatív funkció érvényesülése esetén a cselekvéseket közvetlenül a cselekvő szubjektumra vonatkozó, tehát a szubjektum szerepét alkotó intézményes szabályok határozzák meg. A tényleges funkció érvényesülése esetén a tényleges cselekvési lehetőségeket és képességeket, s ezek révén a cselekvéseket – valamint a cselekvésekből felépült, illetve a cselekvések következményeiként értelmezhető jelenségeket – nem csupán kifejezetten az adott egyénekre vonatkozó intézményes szabályok határozzák meg. Hanem nagyrészt más olyan egyénekre vonatkozó szabályok, akikkel az adott egyének kölcsönhatásban állnak, különösen az ellenőrzést végző egyénekre vonatkozó, és az ellenőrzés módját meghatározó szabályok. Tehát a racionálisan alkalmazkodó egyének a cselekvési lehetőségek és képességek felmérésében és cselekvéseikben nagyrészt nem a rájuk vonatkozó intézményes szabályokhoz, hanem a másokra vonatkozó szabályokhoz, különösen az ellenőrzés módját

meghatározó szabályokhoz, illetve még inkább az ellenőrzés valószínűsíthető módjához alkalmazkodva cselekszenek.

Láttuk, hogy az intézmények normatív funkcióit a cselekvő egyének számára ismert szabályok határozzák meg. Ezzel szemben a tényleges funkció érvényesülése esetén a cselekvési lehetőségeket és képességeket az érvényesnek tekinthető intézmények érvényesnek tekinthető szabályai határozzák meg, függetlenül attól, hogy ezeket az adott egyének ismerik, vagy nem. Az egyéneknek elvileg csupán a tényleges cselekvési lehetőségeket és képességeket kell megfelelően ismerniük ahhoz, hogy az adott cselekvési szituációban a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodva cselekedjenek. Ha a cselekvő egyének ismerik a releváns szabályokat, ez lehetővé teszi számukra, hogy jobban megismerjék az e szabályok által meghatározott cselekvési lehetőségeket és képességeket is. Azonban e cselekvési lehetőségek és képességek megismeréséhez nem kell feltétlenül ismerniük magukat a szabályokat is. Az intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségre és képességekre vonatkozó ismereteiket a cselekvő egyének nagyrészt nem a szabályok értelmezése révén, hanem a mindennapi tapasztalás, és mások tapasztalatainak az átvétele útján szerzik. Azaz az intézmények tényleges funkcióik révén nem csupán az egyéneknek abban a körében határozzák meg a cselekvéseket és az összetettebb jelenségeket, amely körben az adott egyének kultúrájának az alkotórészeit képezik.

Tényleges funkciói tehát a cselekvő egyének számára nem ismert szabályoknak is vannak, és az ilyen szabályok is lényeges hatással vannak cselekvéseikre, illetve cselekvéseik következményeire. Például, ha valaki benyújtott egy pályázatot, mondjuk egy állás elnyerésére, a pályázat elbírálására vonatkozó szabályok akkor is meghatározzák e cselekvésének a következményeit, ha nem ismeri ezeket a szabályokat, de nagyrészt már eleve meghatározták releváns cselekvési képességeit, és ezáltal aktuális cselekvési lehetőségeit is. Az egyének esetenként csak találgathatják, hogy miféle és kik által létrehozott és fenntartott szabályok húzódnak meg a mögött, hogy bizonyos cselekvéseiket más egyének részéről rendszeresen ilyen vagy olyan válasz követi. A valóságban az egyének a számukra releváns, a cselekvési szituációik alkotó részeit képező cselekvési lehetőségeket és képességeket meghatározó szabályoknak gyakran csak az elenyésző hányadát ismerik.

A szociológiai elméletben a kreativista szemléletmód, valamint a szervezetszociológiában az intézményes elmélet egyes képviselői hangsúlyozzák, hogy az egyének gyakran olyan természetes módon viselkednek bizonyos szabályoknak vagy intézményeknek megfelelően, hogy más típusú viselkedés eleve elképzelhetetlen számukra, a megszokást követik, magától értetődőnek veszik, hogy „ezeket a dolgokat a mindennapokban így csináljuk”. Az egyének például nagyrészt csak utánozzák azokat a személyeket, akiket a tevékenység egy adott területén sikereseknek tartanak. (Scott 1995:44-45) A cselekvések ilyen magyarázatához rendszerint az intézmény – kreativista szemléletmódra jellemző – kognitív felfogása kapcsolódik, amely szerint az intézmény a valóság természetére vonatkozó elképzeléseket, tipizációkat, és azokat a fogalmi kereteket foglalja magában, amelyek felhasználásával a cselekvők értelmet tulajdonítanak környezetüknek és cselekvéseiknek.

Ha megmaradunk az intézmény általunk meghatározott fogalmánál, amelyet a harmadik fejezetben (3.1Ab) határoztunk meg, és figyelembe vesszük az intézmények tényleges funkcióit, észre kell vennünk, hogy az intézmények tényleges funkciói nagyrészt a fenti bekezdésben említett, a kreativista szemléletmód képviselői által hangsúlyozott módon érvényesülnek. Az intézmények létrehoznak, illetve meghatároznak bizonyos cselekvési lehetőségeket és képességeket mint a szükségletkielégítés összetevőit, s az egyének közvetlenül e cselekvési lehetőségekhez és képességekhez alkalmazkodva cselekszenek, miközben esetleg nincs is tudomásuk azokról az intézményekről, illetve szabályokról, amelyek meghatározzák cselekvéseiket. Az egyének a mindennapokban nagyrészt természetes

módon, magától értetődően cselekszenek úgy, ahogyan értelmesnek tartják. Ez azonban nem jelenti egyben azt is, hogy cselekvéseiket lényegében véve a konkrét szituációkhoz kapcsolódó értelmezéseik határozzák meg, ahogyan azt a kreativista szemléletmód képviselői feltételezik. Szokásszerű értelmezéseik, tipizációik tulajdonképpen a tényleges cselekvési lehetőségekre és képességekre vonatkozó tapasztalataikat tükrözik, ezeket a cselekvési lehetőségeket és képességeket viszont az emberi tevékenység bizonyos területein jellemzően intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg.

(5) Míg az intézmények normatív funkciói eleve megfelelnek az adott intézmények szabályainak, az intézmények tényleges funkciói elvileg vagy megfelelnek vagy nem, illetve többnyire részben megfelelnek, részben nem azon intézmények szabályainak, amelyek létrehozták az adott cselekvéseket, illetve összetettebb jelenségeket. E kérdéssel a következő alcím keretében majd részletesen foglalkozunk.

A tényleges funkció érvényesüléséhez tehát nem kell előfeltételeznünk egy ellentmondásmentes intézményrendszert, illetve szabályrendszert, mivel az egyének nem közvetlenül a szabályokhoz igazodva, és nem feltétlenül a szabályoknak megfelelően cselekszenek. Ha ragaszkodnánk ahhoz az előfeltételezéshez, hogy az intézmények tényleges funkciói megfelelnek az intézményes szabályoknak, homogén és ellentmondásmentes szabályrendszert, és tökéletes ellenőrzést kellene előfeltételeznünk. Amellett, hogy ez az előfeltételezés nagyon távol állna a valóságtól, számunkra nem járna semmilyen előnyös elméleti következményekkel. Tehát elvileg is figyelembe vesszük azt, hogy a valóságban az emberi élet meghatározott területein érvényesnek tekinthető különböző intézmények nagyrészt nem egyneműek, és nem ellentmondásmentesek, hanem nagyrészt egymásnak ellentmondó szabályokat foglalnak magukban.

c) A tényleges funkciók és a szabályszerűség

Ha az intézmények normatív és tényleges funkciói következményeiket tekintve a valóságban általában egybeesnének, e két funkció megkülönböztetésének tapasztalati szempontból nézve nem lenne különösebb jelentősége. A szóban forgó két funkció megkülönböztetése különösen azért lényeges, mert az intézmények tényleges funkciói az intézményes szabályoknak megfelelő, vagy a szabályoktól eltérő funkciók egyaránt lehetnek.

- Az intézmények tényleges funkcióik révén elvileg egyaránt létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket, és ezáltal olyan cselekvéseket és jelenségeket, amelyek megfelelnek, vagy amelyek nem felelnek meg, vagy amelyek részben megfelelnek, részben nem a szereplehetőségeknek, illetve az adott intézmények szabályainak.

A félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk, hogy a szabályoknak nem megfelelő tényleges funkció esetében nem, illetve nem csak arról van szó, hogy adott intézmények létrehoznak olyan cselekvéseket és összetettebb jelenségeket, amelyek ellentmondanak más intézmények szabályainak. Az viszont első pillantásra talán valószínűtlennek tűnik, hogy az intézmények saját szabályaiknak nem felelő vagy ellentmondó cselekvéseket is létrehoznak, illetve meghatároznak.

Egy intézmény tényleges funkciója és elképzelhető normatív funkciója egybeeshet, azaz a tényleges funkció a szabályoknak és a szabályokat tükröző szereplehetőségeknek megfelelhet, amennyiben az adott intézmény az intézményes szabályoknak megfelelő cselekvési lehetőségeket és képességeket hoz létre, és így közvetve is a szabályoknak megfelelő cselekvésekre motiválja az egyéneket. Azonban igen gyakran, sőt talán többnyire, az intézmények tényleges funkciói nem felelnek meg vagy ellentmondanak az intézményes szabályoknak és a

szereplehetőségeknek azáltal, hogy az adott intézményes szabályoknak nem megfelelő vagy azoknak ellentmondó cselekvési lehetőségeket és képességeket hoznak létre.

A köznapi tapasztalás szintjén elég nyilvánvaló, hogy az intézmények saját szabályaiknak ellentmondó cselekvéseket és jelenségeket is meghatároznak. Magyarországon az 1990-es évek elején, a rendszerváltás folyamán különösen nyilvánvalóvá vált például, hogy – más meghatározó tényezőkkel összefüggésben – szakmailag megalapozottnak tűnő törvények tették lehetővé egyes állami vállalatok, szervezetek valóságos kifosztását, az állami és szervezeti vagyon nagy részének széthordását, a büntető szankciók vállalásának veszélye nélkül. A törvények ugyanis olyan intézményes közegben, és olyan viszonyok között érvényesültek, amelyek nagyrészt érvénytelenítették vagy a visszájukra fordították azok előírásait.

- Alapvetően a következő tényezők térítik el az intézmények tényleges funkcióit az intézményes szabályoktól: (1) a szabályokhoz való racionális alkalmazkodás, (2) a szabályok értelmezési problémái, (3) a szabályok közötti normatív ellentmondások, (4) az ellenőrzés ellentmondásai és tökéletlensége, (5) az intézmények fedezete és érvényessége.

(1) Az intézmények szabályoknak nem megfelelő funkciói nagyrészt eleve abból következnek, hogy az egyének a szabályok funkcióihoz mint a szükségletkielégítés eszközeihez és feltételeihez (vagy a szükségletek negatív tárgyaihoz) igazodnak, és ezért racionálisan alkalmazkodnak a szabályokhoz. Tehát az egyének elvileg csak annyiban cselekszenek az intézményes szabályoknak megfelelően, amennyiben a számukra legkedvezőbb, vagy legalább kielégítő alternatívák megfelelnek ezeknek a szabályoknak. Azonban, hogy ha az egyének bizonyos szabályokkal ellentétesen cselekszenek, gyakran és nagyrészt akkor is az adott szabályok, illetve intézmények határozzák meg a cselekvéseiket, de más szabályokkal és intézményekkel szoros összefüggésben. Például a szabályok „kijátszása”, vagy a szabályokkal való „visszaélés” esetében is meghatározzák a cselekvéseket azok a szabályok, amelyeket kijátszottak, vagy amelyekkel visszaéltek. Ha a kereskedő oly módon sérti meg az adózásra vonatkozó szabályokat, hogy nem ad számlát, és kettős könyvelést vezet, e cselekvéseit – más szabályokkal összefüggésben – nagyrészt akkor is az adózásra vonatkozó szabályok határozzák meg, ha a szándéka e szabályok „kijátszására” irányul. Vagy ha a vezető „visszaél” a szabályokkal, és hatáskörét személyes haszonszerzésre használja fel, e szabályok akkor is meghatározzák cselekvéseit, hiszen ezek tették aktuálisan lehetővé a személyes haszonszerzést.

(2) Második meghatározó tényezőként a szabályok értelmezési problémáit említettük. A szabályok olyan általános elvárásokból állnak, amelyek az előre látható tipikus körülmények közötti cselekvésekre vonatkoznak. Az intézményes szabályok egy részének az egységes értelmezése az adott intézmények fedezetével rendelkező, és az intézmények érvényességi körébe eső egyének részéről rendszerint nem jelent problémát. Sajátos körülmények között azonban a szabályok gyakran eleve különbözőképpen értelmezhetőek, és az egyes egyének nagyrészt különbözőképpen is értelmezik azokat. Különösen valószínű a szabályok olyan értelmezése, amely eltér a szabályalkotó eredeti szándékának megfelelő értelmezéstől, ha a racionális alkalmazkodásnak (az érintettek érdekeinek) nagyobb mértékben megfelel a szándékos félreértelmezés, mint a többé vagy kevésbé magától értetődő értelmezés. Bár a jogszabályok megfogalmazása során e problémát a jogalkotók általában igyekeznek kiküszöbölni, de e problémától a jogszabályok sem mentesek. A jogszabályok bár tulajdonképpen problémamentesen értelmezhetőek a közönséges vagy tipikus esetekben, de bizonyos esetekben meghatározatlannak bizonyulnak, alkalmazhatóságuk kérdésessé válik. (Lásd pl.: Hart 1995:147-159; Kulcsár 1997:271)

(3) Az intézmények nagyrészt a szabályok közötti normatív ellentmondásokkal összefüggésben határoznak meg az intézményes szabályoknak nem megfelelő vagy ellentmondó cselekvéseket és más jelenségeket. Egy intézmény vagy intézményes szabály általában nem elszigetelten, hanem más intézményekkel és intézményes szabályokkal szorosan összefonódva hat, s ezek a szabályok többé-kevésbé normatív is ellentmondhatnak egymásnak. Az egymásnak ellentmondó intézményes szabályok egymással kölcsönhatásban gyakran olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket hoznak létre, amelyek nagyrészt nem felelnek meg sem az egyik, sem a másik intézményes szabálynak. Különösen valószínű normatív ellentmondás a különböző természetű intézmények között. Például a társadalmi szervezetekben a nem formális intézmények nagyrészt épp a formális intézményekkel szemben, azok szabályait megkérdőjelezve jönnek létre. Másik példával élve, egyes szerzők a jogrendszer pluralizmusaként értelmezik azt, hogy egy társadalomban együtt és egymást áthatva létezhet a hivatalos jogrendszer és a tradicionális szabályrendszer, s a tradicionális szabályrendszer is tartalmaz intézményeket. (Kulcsár 1987:422-433; 1989:96-113) De normatív ellentmondások elvileg egyneműnek tekinthető intézményeken, illetve intézményrendszereken belül is lehetségesek, például a jogszabályok sem mentesek a normatív ellentmondásoktól. (Kulcsár 1997:119, 205)

Az intézményes szabályok közötti normatív ellentmondások esetenként könnyen feloldhatók, amennyiben az érintett egyének részéről adott a feloldásukra irányuló szándék. Azonban mivel az egyének a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodnak, ennek megfelelően gyakran nem a normatív ellentmondások lehetőség szerinti kiküszöbölésére, hanem épp ellenkezőleg, azok kihasználására, és esetleg a szabályok szándékos félreértelmezésére törekszenek.

A korábban (1.1Bb) kvázi-formális intézményeknek nevezett intézmények egyes szabályai közötti normatív ellentmondások részben már az intézmények formális megfogalmazásakor beépülhetnek az adott intézményekbe. Láttuk, hogy a formális intézmények jogi vagy jogszerű intézmények, amelyeknek a szabályai elvileg nem mondhatnak ellent általában a jogszabályoknak, a tételes jogszabályok viszont nem lehetnek ellentétesek az alkotmányos szabályokkal. Az írott szabályok megfogalmazásában tehát a szabályalkotókat korlátozzák az általánosabb formális szabályok, amelyekhez azonban nem feltétlenül kapcsolódik az érvényesítésükre irányuló szándék. Tehát egyrészt írásban megfogalmazódhatnak olyan látszólagos szabályok is, amelyek már megfogalmazásuk pillanatától kezdve nem tekinthetők érvényeseknek. Másrészt nem formálisan megfogalmazódnak olyan szabályok, amelyeket a szabályalkotók nem írhatnak le, mert átfogóbb formális, illetve írott szabályoknak nem felelnek meg, viszont szándék kapcsolódik az érvényesítésükhöz.

(4) Az intézmények tényleges funkcióit elemezve említettük, hogy a cselekvési lehetőségeket és képességeket nagyrészt nem az adott cselekvő szubjektumra vonatkozó intézményes szabályok, hanem az ellenőrzést meghatározó, ezért eleve másokra vonatkozó szabályok hozzák létre. Az intézményes szabályok elvárásai, és nagyrészt az ellenőrzés valószínűsíthető módja által meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek között viszont igen nagymértékű eltérések és ellentmondások is lehetnek. Az egymással összefonódva ható intézmények, intézményes szabályok ellenőrzési módszerei különbözhetnek abból a szempontból is, hogy milyen mértékben elégségesek ezen intézmények, illetve szabályok tényleges érvényesítéséhez. Így egyes szabályok érvényesülnek, de az ezekkel szorosan összefüggő más szabályok nem, s ezáltal a visszajukra fordulnak az előbbi szabályok hatásai is. Például egy adott intézményes szabály a felsőbb vezetőt felruházza azzal a döntési jogosultsággal, hogy előléptetheti beosztottait, s az ehhez kapcsolódó másik szabály előírja azt, hogy az előléptetés során a szaktudást és a tényleges munkateljesítményt kell figyelembe vennie. Nos, az előbbi szabály tényleges érvényesülésének az ellenőrzése nem jelent különösebb problémát, az

utóbbi szabály érvényesülésének az ellenőrzése viszont nagyrészt kijátszható, s így az adott vezető tulajdonképpen tetszése szerint léptetheti elő beosztottait.

(5) Végül a legfőbb tényező az, hogy az intézmények fedezetét és ezáltal érvényességét alapvetően az általuk létrehozott intézményes viszonyok határozzák meg. E viszonyokat – amelyekkel majd a tizedik és a tizenegyedik fejezetben foglalkozunk – alapvetően maguk az intézmények hozzák létre, de együttesen és egymással szoros összefüggésben. Tehát egy adott intézménytől vagy intézményes szabálytól ezek a viszonyok tulajdonképpen függetlenül léteznek, s alapvetően ezek a viszonyok határozzák meg, hogy az egyes intézmények és intézményes szabályok milyen mértékű fedezettel rendelkeznek, és ezzel összefüggésben mennyiben tekinthetők egyáltalán érvényeseknek. Egy adott intézményrendszer intézményei és intézményes szabályai nagyrészt feltételezik egymás érvényességét és tényleges érvényesülését. Tehát az egyes intézmények és intézményes szabályok fedezetének és érvényességének a hiányosságai többé vagy kevésbé befolyásolják más intézmények és intézményes szabályok érvényességét is.

A valóságban meglehetősen általános jelenség, hogy a cselekvések nem felelnek meg azon intézmények szabályainak, amelyek érvényességi körébe esnek, és amelyek tényleges funkcióiként értelmezhetők. Még a normativista szemléletmód egyes képviselői is úgy gondolják, hogy az eleve adottaknak tekinthető szabályok szempontjából nézve a társadalmi életre jellemzőbbek a szabályoknak nem megfelelő, mint a szabályoknak megfelelő cselekvések. Például Alexander szerint „Nem csoda hát, hogy bármely társadalomban rendkívül kicsi az esély a szereppel (és a szabályokkal – FZ) való teljes azonosulásra, s a deviancia forrásai túláradó bőségben vannak jelen.” (Alexander 1996:66) A szabálysértő cselekvéseknek ez a bősége eleve megkérdőjelezi azt a felfogást, amely szerint az intézmények normatív funkcióik révén határozzák meg a cselekvéseket és az összetettebb jelenségeket, de nem kérdőjelezi meg az általunk itt képviselt felfogást.

Az intézmények szabályoknak nem megfelelő tényleges funkcióit azonban nagyrészt elfedi az egyéneknek az a törekvése, hogy az érvényesnek és/vagy kívánatosnak tekinthető szabályoknak való megfelelés látszatát keltsék abban az esetben is, ha cselekvéseik többé vagy kevésbé nem felelnek meg ezeknek a szabályoknak. A harmadik fejezetben (1.2Ab) már utaltunk Goffman szereptávolításra és szerepjátszásra vonatkozó elméletére. Az említett szerző megkülönbözteti az „előadás”, illetve a magatartás homlokzatát (front stage), amely közvetlenül hozzáférhető az értelmezés számára, a magatartás színpad mögötti (back stage) részétől. (Goffman 1981:109-113) Felfogása szerint a szabályok főleg a magatartás homlokzatát, nem az egész magatartást határozzák meg. Mégpedig azért, hogy a szabályok nagyrészt arra készítik az egyéneket, cselekvéseik, illetve magatartásuk azon vonatkozásait igazítsák a szabályokhoz, amelyek a „közönség” számára közvetlenül értelmezhetők. (Uo.:13) Az egyének magatartása rendszerint többé vagy kevésbé eltér a fogalmaink szerinti szereplehetőségektől, illetve az intézményes szabályoktól. De a mindennapi életben megfigyelhető az egyének részéről az a hajlandóság, hogy „...amit rendszerint tesznek, azt olyasvalamivé alakítsák, amit tenni kellene.” (Uo.:22) Az egyének kialakítják a „benyomáskezelés” bizonyos technikáit avégett, hogy kedvező benyomásokat alakítsanak ki közönségükben, és elrejtsek cselekvéseik bizonyos vonatkozásait és bizonyos személyes tulajdonságaikat. (Uo.:133-170) „Ezért ha az egyén megjelenik mások előtt, szerepjátszása általában magában foglalja és példázza a társadalom hivatalosan elfogadott értékeit, méghozzá tulajdonképpen nagyobb mértékben, mint egész viselkedése.” (Uo.:126)

Mint a harmadik fejezetben (1.2Ab) említettük, azzal a kérdéssel Goffman nem foglalkozik, hogy hogyan jellemezhető a valóságos magatartás egésze, amelyhez képest a magatartás homlokzata, azaz a szituáció más résztvevői számára közvetlenül értelmezhető része jelentős mértékben csupán csalóka látszat. Minket viszont főleg az a kérdés érdekel, hogy hogyan

jellemezhető és milyen tényezők által meghatározott a valóságos magatartás egésze. Goffman szóban forgó elméletére majd azután térünk vissza a tizenharmadik fejezetben, a társadalmi magatartás meghatározottságát vizsgálva, miután ezt a kérdést már kielégítő mértékben tisztáztuk.

Az etnometodológia egyes képviselői szintén felhívják a figyelmet arra, hogy a társadalmi élet területén a szabályoknak való megfelelés nagyrészt csupán csalóka látszat, de azt nem veszik észre, hogy ennek ellenére szabályok, illetve intézmények határozzák meg a cselekvéseket, tényleges funkcióik révén. Garfinkel etnometodológiai felfogása szerint az egyének cselekvéseit adott körülmények között nem olyan szabályok határozzák meg, amelyek cselekvéseiktől függetlenül eleve adóttak. A társadalmi jelenségek társadalmilag szervezett közös gyakorlatok esetleges eredményei. Az egyének úgy szervezik tevékenységüket, hogy az mások számára elfogadhatónak, megfelelőnek, igazolhatónak tűnjön. Tehát ha valami egy cselekvés vagy jelenség okának, értelmének, magyarázatának tűnik, ez azért van, mert az érintettek szándékosan ezt a látszatot keltik. (Garfinkel 1967:31-34; ill. 2000:375-377)

Mint láttuk, felfogásunk szerint az intézmények tényleges funkcióik révén létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan cselekvéseket és jelenségeket is, amelyek nem felelnek meg az adott intézmények szabályainak. E felfogás szerint tehát a szabályokhoz való alkalmazkodás és a szabályoknak való megfelelés esetlegesen esik egybe. Ezzel szemben – Goffman fentebb említett elméletétől eltekintve – úgy tűnik, hogy a szociológiai irodalomban alkalmazkodás és megfelelés között, illetve a szabályok általi meghatározottság és a szabályoknak való megfelelés között nem tesznek különbséget. Úgy tűnik, hogy általában véve a különböző szemléletmódok képviselői magától értetődőnek tekintik, hogy amennyiben az egyének alkalmazkodnak a szabályokhoz, annyiban cselekvéseik eleve megfelelnek az adott szabályoknak. Kifejezetten nem fogalmazódik meg az a kérdés, hogy az egyének alkalmazkodhatnak-e oly módon a szabályokhoz, hogy cselekvéseik nem felelnek meg azoknak a szabályoknak, amelyek ilyen értelemben meghatározzák cselekvéseiket. Abból a szempontból nézve megoszlanak a nézetek, hogy a szabályoknak megfelelő cselekvéseket milyen módon határozzák meg a szabályok. Abban a kérdésben azonban egyetértenek az előbbi szempontból nézve különböző felfogások képviselői is, hogy a szabályoknak nem megfelelő cselekvéseket nem a szabályok határozzák meg, illetve nem azok a szabályok, amelyeknek nem felelnek meg.

A normativista szemléletmódot képviselő elméletek szerint a szabályoknak nem megfelelő, a szabályoktól eltérő (deviáns) cselekvéseket alapvetően az határozza meg, hogy az egyének a szocializáció során nem sajátították el kellő mértékben az adott szabályokat. Például Parsons szerint a szocializáció az a folyamat, amelyben az egyének megtanulják a megfelelő szerepirányultságokat az egymást kiegészítő kölcsönhatásokban. A kölcsönhatások egyensúlya felbomlik és kialakul a devianciára irányuló hajlandóság, ha az egyének nem tanulják meg a megfelelő irányultságokat, ha az adott szituációban új tanulási problémák merülnek fel, vagy ha változott a cselekvők személyisége. (Parsons 1951:205-206)

A normativista szemléletmód képviselőinek azonban szembeesniük kell azzal a problémával, hogy a valóságban a cselekvések igen gyakran nem felelnek meg azon intézmények szabályainak, amelyek tényleges funkcióiként értelmezhetőek. Az intézmények normatív funkcióinak az érvényesülését feltételezve, a szabályoktól való eltérést a normativista szemléletmód képviselői a deviancia meghatározó tényezőivel, főleg a szocializáció hiányosságaival magyarázzák, viszont nem tekinthetnek szinte mindenkit deviánsnak, mert ezzel eleve megkérdőjeleznék saját szemléletmódjuk érvényességét. Tehát hajlamosak lehetnek arra, hogy akkor is találjanak olyan szabályokat, amelyeknek megfelelnek a megfigyelt cselekvések, és amelyek normatív funkcióiként értelmezik, amikor ezek a cselekvések ellentmondanak azon intézmények szabályainak, amelyek felfogásunk szerint valójában meg-

határozták azokat. Például ha bizonyos cselekvések nyilvánvalóan ellentmondanak bizonyos formális vagy kvázi-formális szabályoknak, bizonyára lehet találni olyan nem formális szabályokat, amelyeknek viszont megfelelnek, és látszólag e szabályok normatív funkcióiként értelmezhetőek. Nagyrészt ezzel függ össze, hogy a normativista szemléletmód képviselői valóságos jelentőségükhöz képest leértékelik a formális szabályokat, és felértékelik a nem formális, különösen az erkölcsi szabályokat. Az erkölcsi szabályok ugyanis nagyrészt már eleve a megfigyelhető cselekvéseket és jelenségeket tükrözik, ahogyan azt majd a tizenegyedik fejezetben, a társadalmi erkölcs tárgyalásánál láthatjuk.

A strukturalista felfogás képviselői a szabályoknak nem megfelelő cselekvéseket az objektív, illetve tényszerű társadalmi viszonyokból magyarázzák, amelyeket elvileg a szabályoktól függetlenül értelmeznek. Például Lockwood elfogadja a normativista felfogást arra vonatkozóan, hogy a normatív rendnek, azaz a szabályoknak megfelelő cselekvéseket a szabályok határozzák meg. De felfogása szerint figyelembe kell venni a társadalmi cselekvések alaptényezőit is, amelyek a munkamegosztásban rejlenek, és amelyek eltérő életesélyeket határoznak meg, és nem-normatív (a szabályoknak nem megfelelő) érdekeket és motivációkat hoznak létre. (Lockwood 2000) Konfliktuselméletében Rex nem tételez fel eleve a szabályoknak megfelelő cselekvéseket, figyelembe veszi a szabályoknak nem megfelelő cselekvéseket is, sőt az utóbbiakat hangsúlyozza. Nem veti fel azonban azt a kérdést, hogy a szabályoknak nem megfelelő cselekvéseket mennyiben és milyen módon határozhatják meg mégis a szabályok. Felfogása szerint az elvárásoknak, illetve a szabályoknak nem megfelelő cselekvések eredhetnek abból, hogy (1) nem sikeres az elvárások közlése, (2) a másik fél kisebb vagy nagyobb mértékben félreérti ezeket az elvárásokat, (3) nem tartja elfogadhatónak az elvárásokat, (4) nem motivált az elvárások teljesítésére. (Rex 1981:5-7) Az egyének az erők egyensúlyának függvényében cselekszenek a szabályoknak megfelelően, vagy abban az esetben, ha a szabályoknak való megfelelés az érdekükben, különösen ha anyagi érdekükben áll. (Rex 1981:9) Tehát az érdekek és az erők határozzák meg a szabályoknak nem megfelelő cselekvéseket is, az érdekek és az erők viszont e felfogás szerint a szabályoktól függetlenül léteznek.

Az individualista szemléletmód képviselőinek igazat kell adnunk abból a szempontból, hogy a cselekvések és kölcsönhatások – a társadalmi élet szférájában – általában olyan nagymértékben eltérnek egy eleve létezőként feltételezhető szabályrendszer szabályaitól, hogy e szabályokból, csupán jelentésüket figyelembe véve nem magyarázhatók. Azonban ebből tévesen vonják le azt a következtetést, hogy nem az intézmények és szabályok határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat, mert tulajdonképpen nem ismerik fel az intézményeknek azt a funkcióját, amit mi az intézmények tényleges funkciójának nevezünk, és amelyek a szabályoknak ellentmondó cselekvéseket is meghatározhatnak.

Ha figyelembe vesszük az intézmények tényleges funkcióit, amelyek olyan cselekvéseket és jelenségeket határoznak meg, amelyek vagy megfelelnek az intézményes szabályoknak, vagy nem, az individualista elméletek által a szabályok szempontjából esetlegesnek, meghatározatlannak tartott jelenségek két körét különíthetjük el. Egyrészt azokat, amelyek bár nem felelnek meg az intézményes szabályoknak, de az intézmények tényleges funkciói által meghatározottak. Másrészt azokat, amelyek az intézmények által valóban meghatározatlanok, akár az intézmények normatív, akár tényleges funkcióit vesszük figyelembe. Minket az utóbbi cselekvések és jelenségek elméleti szempontból nem érdekelnek, s felfogásunk szerint elméleti szinten nem képezik a szociológia tárgyát, ahogyan azt majd később (3.2Ab) látjuk.

B) Az intézmények szándékolt és nem szándékolt funkciói

a) A szándékolt és a nem szándékolt funkció fogalma

A következőkben megkülönböztetjük az intézmények szándékolt és nem szándékolt funkcióit, majd azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy milyen összefüggés van a funkciók e típusai, és az előbbiekben megkülönböztetett normatív és tényleges funkciók között. Ha a szóban forgó két megkülönböztetés a valóságban egybeesne, közülük valamelyik tapasztalati szempontból nézve felesleges lenne, de elméleti szempontból nézve sem lenne különösebben érdekes. Azonban mind a normatív, mind a tényleges funkciók szándékolt vagy nem szándékolt funkciók egyaránt lehetnek. A két megkülönböztetésnek lényegesen eltérő a szempontja, és e két megkülönböztetés tapasztalati szempontból nézve is különböző funkciókra utal.

Robert K. Mertonhoz kapcsolódva teszünk különbséget a szándékolt és a nem szándékolt funkciók között, de a szándékolt funkciókon belül majd két típust különböztetünk meg. Merton szerint a funkciók azok a következmények, amelyek hozzájárulnak egy adott rendszer megszilárdulásához vagy rugalmasságához. A diszfunkciók pedig azok a következmények, amelyek csökkentik a rendszer szilárdságát vagy rugalmasságát. (Merton 1980:200-201) Az a rendszer vagy egység, amelyre a következményeket vonatkoztatjuk, felfogása szerint lehet egy adott egyén, egyének bizonyos csoportja, általában a társadalmi rendszer vagy a kulturális rendszer. (Uo.:162, 208)

A hivatkozott szerző meghatározása szerint a funkciók a szándékoltság és a felismertség szempontjából nézve lehetnek manifeszt funkciók vagy latens funkciók. A manifeszt funkciók a rendszer szilárdságát vagy rugalmasságát növelő olyan következmények, amelyeket a rendszerben részt vevő egyének szándékosan hoztak létre és felismernek. A latens funkciók viszont a rendszer szilárdságát vagy rugalmasságát növelő olyan következmények, amelyeket a rendszerben részt vevő egyének nem szándékosan hoztak létre és nem ismernek fel. A diszfunkciók nem szándékolt következmények, de felismertek vagy nem felismertek egyaránt lehetnek. A nem funkcionális következmények egyszerűen lényegtelenek a szóban forgó rendszer szempontjából. (Merton 1980:200-201)

Merton funkcióknak a megfigyelt következményeket nevezi, mi viszont a funkció fogalmába beleértettük az adott következményeket létrehozó működési módot is, de a szóban forgó megkülönböztetés szempontjából nézve ez az értelmezésbeli különbség nem jelent problémát. Merton tehát különbséget tesz a manifeszt és a latens funkcióik, valamint a diszfunkciók között. A lényegét nem érintő, inkább csak a szóhasználattal összefüggő további különbség, hogy mi a funkció kifejezést tágabb értelemben használjuk, s abba beleértjük az említett szerző által úgynevezett diszfunkciót is. Tehát a funkció mint következmény tágabb értelemben lehet pozitív funkció vagy negatív funkció.

Merton tulajdonképpen két szempontot vesz figyelembe a manifeszt és a latens funkciók megkülönböztetésében, egyrészt a szándékoltságot, másrészt a felismertséget. E két szempont szerint tipizálva a funkciókat, négy fő típust lehetne megkülönböztetni, nem pedig kettőt. Azonban hallgatólagosan eleve feltételezi, hogy ez a két szempont egybeesik, és így négy típus helyett két fő típust különböztet meg. Egyrészt a szándékolt funkcióit, ami egyben felismert, másrészt a nem szándékolt funkciót, ami ugyanakkor nem felismert. A valóságban ez a két szempont nem feltétlenül esik egybe, a szándékolt funkció sem feltétlenül ismert, és a nem szándékolt funkció is lehet ismert. Például, ha az országgyűlés olyan intézményt léptet életbe, amelynek révén anyagilag támogatják a gyermeknevelést, a gyermekvállalási hajlandóság és a születések számának növelése céljából, nagyon nehéz megbízhatóan felmérni, hogy a következő években a születések számának alakulására mennyiben lesz hatással, illetve egyáltalán lesz-e hatással az adott intézmény. Ez az eset arra példa, hogy a

szándékolt funkció következményeit tekintve nem ismert, de nagyrészt működési módját tekintve sem ismert. Az magától értetődőbb, hogy a nem szándékolt funkció is lehet felismert. Sőt, a nem szándékolt funkció mint mellékkövetkezmény esetenként előre látható, már az adott intézmény kialakításakor. Például ha jelentősen felemelik a kötelezően fizetendő minimálbér összegét, ami után a munkaadók több járulék befizetésére kötelezettek, esetleg előre jelezhető, hogy – ha egyéb körülmények változatlanok maradnak – a munkaadók több munkavállalót fognak feketén foglalkoztatni.

A funkciók mint következmények felismertségének a problémájától azonban tekintsünk el, emeljük ki a szándékoltság szempontját, mivel minket ez érdekel, és Merton is erre a szempontra helyezi a hangsúlyt. A kutató mint külső szemlélő szempontjából nézve tételezzük fel, hogy elvileg valamennyi következmény ismert, függetlenül attól, hogy szándékolt vagy nem. Tehát Mertonhoz kapcsolódva, de a már említett módosításokkal megkülönböztethetjük a szándékolt és a nem szándékolt funkciót. Merton felveti azt a problémát is, hogy egy adott funkció különbözhet attól függően, hogy kikre vonatkoztatva értelmezzük. Felfogásunk szerint a szándékoltság szempontjából nézve azon egyének szándékaira vonatkoztatva kell vizsgálnunk egy adott intézmény funkcióit, akik az adott intézmények fedezetével rendelkeznek. Ugyanis ők azok, akiknek a szándékairól e vonatkozásban elvileg beszélhetünk, akik szándékosan kialakították és fenntartják az adott intézményt.

Azonban a funkciók következményeit – a külső szemlélő szempontjából nézve – eleve ismerteknek feltételezve, a felismertség problémája, az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének szempontjából nézve, a szándékokra vonatkoztatva is felvethető. Azaz egy intézmény létrehozását és fenntartását, és ezáltal az adott intézmény révén meghatározott következmények előidézését motiváló valóságos szándék lehet ismert vagy nem ismert, illetve lehet szándékosan kifejezett vagy rejtett az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének számára. A kutató mint külső megfigyelő szempontjából nézve természetesen nem csak a funkciókat, hanem a valóságos szándékokat is ismerteknek tekintjük.

Tehát, azoknak a szándékai szempontjából, akik létrehozták és fenntartják az adott intézményt, azaz akik az adott intézmény fedezetével rendelkeznek, megkülönböztethetjük az intézmények funkcióinak a következő típusait: (1) a kifejezett szándéknak megfelelő funkciót, (2) a rejtett szándéknak megfelelő funkciót, (3) a nem szándékolt funkciót.

- Az intézmény *kifejezett szándéknak megfelelő funkciójáról* akkor beszélünk, ha az intézmény adott következménye megfelel az intézményes szabályokban, és/vagy a szabályok értelemszerű indoklásában kifejeződő szándéknak.

A szabályok nagyrészt eleve tükrözik az adott szabályokat kialakító és fenntartó egyének szándékait is. Gyakran azonban kiegészítő indoklást is fűznek a szabályokhoz, amelyek a szándékokat ismertetik, egyrészt abból a célból, hogy elősegítsék a szabályok adott szándékoknak megfelelő értelmezését, másrészt elősegítsék az adott szabályok elfogadását, és csökkentsék a velük szembeni ellenállást. Ha az adott szabályokhoz kiegészítő indoklás is kapcsolódik, a kifejezett szándéknak megfelelő funkció esetében az indoklásnak összhangban kell lennie a szabályok jelentésével, a szabályokból kiértelmezhető következményekkel.

A szabályokhoz kapcsolódó indoklás azonban szolgálhatja a valóságos szándékok elrejtését is, illetve a valóságos szándék ettől függetlenül is lehet szándékosan rejtett az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének számára.

- Az intézmény *rejtett szándéknak megfelelő funkciójáról* akkor beszélünk, ha az intézmény adott következménye nem felel meg az intézményes szabályokban, és/vagy a

szabályok indoklásában kifejeződő szándéknak, de megfelel annak a valóságos szándéknak, amely az adott intézmény létrehozását motiválta, illetve fenntartását motiválja.

Az intézmény rejtett szándéknak megfelelő funkciója esetében egyrészt az intézmény fedezetével rendelkező egyének részéről szándék irányul annak a valóságos szándéknak az elrejtésére, amely az adott intézmény kialakítását motiválta, illetve fenntartását motiválja. Másrészt a valóságos szándék elrejtésére irányuló szándék sikeres olyan értelemben, hogy az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének előtt vagy egyáltalán nem ismert az adott következmény, vagy az adott következményt nem értelmezik szándékolt következményként. Természetesen a valóságban átmeneti esetek is előfordulnak, amikor a valóságos szándék elrejtése nagyrészt nem sikeres. Tehát az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének előtt ismertté válik az adott következmény, és az adott következményt szándékolt következményként értelmezik.

A valóságos szándék vagy szándékok elrejtését motiválhatja, hogy annak érvényesítése kedvezőtlen az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének számára, kedvezőtlen színben tünteti fel a szabályok fedezetével rendelkező egyéneket, vagy formális szabályoknak szánt szabályok esetében az adott szabályok valójában nem felelnek meg az átfogóbb formális szabályoknak. Például a privatizációra vonatkozó szabályok mögött meghúzódhat az a valóságos szándék, hogy bizonyos körök ily módon olcsón jussanak privatizálandó vagyontárgyakhoz, de a szabályok hivatalos indoklásában természetesen nem erre, hanem a hatékonyságra és gazdaságosságra hivatkoznak. Vagy például a szervezeteken belül az átszervezésre vagy „racionalizálásra” vonatkozó szabályok mögött meghúzódhat a „tisztogatás” szándéka, azaz hogy a vezetők így bocsáthassák el az alkalmazottak egy részét, hogy később újakat vehessenek fel helyettük. De a szabályok kialakításának és érvényesítésének az indoklásában természetesen nem erre a szándékra hivatkoznak.

- Az intézmény *nem szándékolt funkciójáról* akkor beszélünk, amikor az intézmény által meghatározott adott következmény előidézése nem állt szándékában az intézmény fedezetével rendelkező egyéneknek vagy egyéneknek. A nem szándékolt funkció is lehet azonban mind pozitív, mind negatív az adott egyén vagy egyének szempontjából nézve.

Mint a kiemelt meghatározásban említettük, a nem szándékolt funkció következményei is lehetnek akár pozitív, akár negatív következmények az intézmény fedezetével rendelkező egyének számára. A nem szándékolt funkció negatív következményei lehetnek olyan mellékkövetkezmények, amelyekre az adott intézmény fedezetével rendelkező egyének eleve számítottak, de lehetnek váratlan, előre nem ismert következmények is. Ha egyáltalán ismertté válik az adott következmény az intézmény fedezetével rendelkező egyének körén kívül is, a rejtett szándéknak megfelelő és a nem szándékolt funkció között nehéz különbséget tenni. A rejtett szándéknak megfelelő funkció tűnhet nem szándékolt funkciónak, nem csak a valóságos megfigyelők, hanem esetleg a kutatók számára is.

b) A tipikus funkciók közötti összefüggések

Mint említettük, mind a szándékolt, mind a nem szándékolt funkció elvileg egyaránt lehet normatív vagy tényleges funkció. Ahogyan azt korábban láthattuk, a normatív és a tényleges funkció közötti megkülönböztetés arra vonatkozik, hogy milyen természetű az a működési mód, amelynek révén a következmények érvényesülnek, viszonylag függetlenül attól, hogy szándékoltak vagy nem. Azonban bizonyos összefüggések felfedezhetők a két szempontból megkülönböztethető funkciók között, hogyan azt a 4.2. táblázatban szemléltetjük.

- Egyfelől az intézmények normatív és a tényleges funkciójának, másfelől a szándékolt és a nem szándékolt funkciójának a megkülönböztetése nem felel meg egymásnak, de bizonyos összefüggések megfigyelhetők e tipikus funkciók között.

A kifejezett szándéknak megfelelő funkció a másik szempontból nézve lehet normatív funkció, vagy az intézményes szabályoknak megfelelő tényleges funkció. A rejtett szándéknak megfelelő funkció a legtisztább formában olyan tényleges funkció, amely nem felel meg az intézményes szabályoknak. Azonban elvileg lehet olyan normatív vagy tényleges funkció is, amely megfelel az intézményes szabályoknak, tehát amely bekövetkezésére a szabályok kialakítói és fenntartói kellő körültekintéssel elég nyilvánvalóan számíthattak. Az ilyen következmény bár a valóságban a szándéknak megfelelő lényeges következmény, azonban nyilvánosan esetleg csupán nem szándékolt mellékkövetkezményként ismerik el. A nem szándékolt funkció elvileg egyaránt lehet normatív vagy tényleges funkció, illetve az utóbbin belül az intézményes szabályoknak megfelelő vagy nem megfelelő funkció. A kifejezett szándéknak megfelelő funkciókkal részletesebben talán nem kell foglalkoznunk ahhoz, hogy megfelelően értelmezhetőek legyenek. A következőkben a rejtett szándéknak megfelelő és a nem szándékolt funkciókra említünk néhány példát, mivel e funkciók – mint említettük – a valóságban gyakran nehezen különböztethetők meg egymástól.

Funkció szándékolttsága	Normatív és tényleges funkció		
	Normatív funkció	Szabályoknak megfelelő tényleges funkció	Szabályoknak nem megfelelő tényleges funkció
Kifejezett szándéknak megfelelő funkció	<i>X</i>	<i>X</i>	
Rejtett szándéknak megfelelő funkció	(<i>X</i>)	(<i>X</i>)	<i>X</i>
Nem szándékolt funkció	<i>X</i>	<i>X</i>	<i>X</i>

4.2. táblázat: Az intézmények tipikus funkciói közötti összefüggések

Nézzünk először a normatív funkció esetében példát a rejtett szándéknak megfelelő vagy a nem szándékolt funkcióra. Merton – a normativista szemléletmód alapján – eleve a szabályokkal való azonosulást, és az intézmények általunk úgynevezett normatív funkcióit feltételezve tesz különbséget a szándékolt és a nem szándékolt, illetve a manifeszt és a latens funkciók között. A többi között a hopi szertartást említi példaként, amely kifejezett célját tekintve a bőséges esőzés előidézését szolgálja. Ezt a kifejezett szándéknak megfelelő funkcióját – a külső megfigyelő megítélése szerint – nyilvánvalóan nem töltheti be. Merton és az általa hivatkozott szerzők szerint azonban betöltheti azt a nem szándékolt funkciót, hogy a törzs tagjai körében elősegíti a csoporttal való azonosulást azáltal, hogy rendszeresen alkalmat nyújt arra, hogy a törzs elkülönült tagjai összegyűljenek, és egy közös megmozdulásban vegyenek részt. (Merton 1980:225-227) Ha elvileg figyelembe vesszük a rejtett szándéknak megfelelő funkciót is, felmerülhet a kérdés, hogy vajon nagyrészt nem rejtett szándéknak megfelelő (és normatív) funkcióról van-e szó az adott esetben is. A törzs legbefolyásosabb tagjai, akik a legjelentősebb mértékben hozzájárulnak a hagyományok fenntartásához, egyrészt bizonyos mértékben tisztában lehetnek azzal, hogy az adott szertartás nem befolyásolja az időjárást. Másrészt viszont arra vonatkozóan is rendelkezhetnek elégséges

tapasztalatokkal, hogy az adott szertartás kedvezően befolyásolja a törzs tagjainak gondolkodását és viselkedését, és főleg ezt a következményt szemmel tartva támogatják az adott szertartás fennmaradását.

Minket főleg az intézmények tényleges funkciói érdekelnek, ezért további példákat a nem szándékolt és a rejtett szándéknak megfelelő funkcióra olyan intézmények esetében említünk, amelyek jellemzően tényleges funkcióik révén érvényesülnek. Az üzemekben az egyéni teljesítménybéres ösztönzési rendszer bevezetésével és alkalmazásával a vezetésnek rendszerint az a szándéka, hogy a munkásokat hatékonyabb munkára, minél jobb minőségű és minél több munkára ösztönözzék. Az egyéni teljesítménybér nem szándékolt, és a formális szabályoknak ellentmondó funkciója lehet azonban, hogy a munkások a technológiai dokumentációkban előírt műveletek egy részét egyszerűen elhagyják, vagy más műveletekkel összevonják avégett, hogy ezáltal az adott elismert teljesítményt jelentősen kevesebb munkabefektetés révén éri el, illetve növeljék teljesítményszázalékukat. Például az esztergályosok az adott alkatrésztől előírás szerint többszöri forgácsolással (fogással) eltávolítandó anyagot gyakran kevesebb fogással is eltávolíthatják. Így például két nagyoló forgácsolási műveletet összevonhatnak, egy fogással és kétszeres fogásmélységgel eltávolítva a felesleges anyagot. Az előírt fordulatszámhoz képest növelhetik a munkagép fordulatszámát. Ezek az eltérések a technológiai utasítástól általában rontják a megmunkálás pontosságát és felületi minőségét, de a munkások már kitapasztalták, hogy milyen mértékű minőségromlást néznek még el a minőségellenőrök, és hogyan lehet az ellenőrzést kijátszani. A munkaeszközök fokozottabb igénybevétele ugyanakkor rontja a szerszámok és készülékek, esetleg a munkagépek állapotát is.

Az egyes munkafeladatokra meghatározott munkanormák, és a ténylegesen szükséges munkabefektetések között igen jelentős eltérések lehetnek, és az előnyösebb helyzetben lévő munkások rendszerint a „jó” munkákat végzik. Ezzel összefüggésben, körükben az egyéni teljesítménybér nem szándékolt, és a formális szabályoknak ellentmondó funkciója gyakran a teljesítmény-visszatartás. Ugyanis a „jó” munkákon dolgozó munkások jóval száz százalék feletti teljesítményt is el tudnának érni, de ezzel felhívnák a figyelmet a munkanormák lazaságára, ami a munkanormák csökkentéséhez vezetne. Ezért jellemző lehet például a munkafeladatok időbeni elvégzése, és a következő munkahelyre vagy a szerelő üzembe való továbbításával szemben egyes munkafeladatok befejezésének késleltetése, vagy tényleges befejezésük esetén is a legyártott alkatrészek visszatartása. Az úgynevezett „jó” munkafeladatok esetében a munkások érdekeit képezhetik azok a cselekvési lehetőségek is, amelyek a munkafeladatok hivatalos „lezárásának”, illetve elszámolásának a késleltetésére irányulnak. A túlzottan magas teljesítményszázalékok elérésének megakadályozásán túl a munkafeladatok elvégzésének elnyújtása, vagy lezárásuk késleltetése gyakran a túlórák növelésére irányul. A munkások azáltal is növelhetik túlóráik számát, hogy késleltetik azoknak a munkafeladatoknak a befejezését, vagy hivatalos lezárását és továbbítását, amelyekről tudják, hogy sürgősként kezelt munkafeladatok, amelyek elvégzésére így túlórát lehet vagy kell kiírni.

A Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyeletére vonatkozó jogszabály módosítását 2004-ben a kormány azzal indokolta, hogy hatékonyabbá kívánja tenni az ellenőrzést. E módosítás tényleges, és a szabályoknak megfelelő következménye volt ugyanakkor az is, hogy elmozdították a felügyelet elnökét. Nyilvánosan is megfogalmazódott a kérdés, hogy ez csupán egy mellékkövetkezmény volt, vagy tulajdonképpen ez volt a rejtett szándéknak megfelelő fő következmény. Az akkori kormány, és a kormánypárti politikusok szerint az előbbi, az ellenzéki politikusok szerint az utóbbi.

Ha a kormány támogatja a lakosságot abban, hogy bizonyos termékekhez hozzájusson, például adókedvezménnyel vagy kamattámogatással, ennek a kifejezett indoklás szerinti

szándékolt következménye az, hogy többen juthatnak hozzá ezekhez a termékekhez. De ha mindenki a szabályoknak megfelelően cselekszik, várhatóan akkor is lesz olyan következménye is, hogy az adott termékekkel kereskedők és/vagy az adott termékek gyártói több bevételhez és nagyobb nyereséghez jutnak. Tehát ebben az esetben is felvethető a kérdés, hogy ez egy nem szándékolt funkció, vagy egy rejtett szándéknak megfelelő funkció. Az ilyen természetű intézményekre, illetve szabályokra vonatkozó ötletek esetenként eleve olyan személyektől származnak, akik az adott intézmények ilyen „mellékkövetkezményei” révén juthatnak hozzá bizonyos javakhoz.

További példát említve, ha létrehozunk egy hivatalt, egy kutatóintézetet, egy szervezeten belül egy újabb szervezeti egységet, ha ezt követően mindenki a szabályoknak megfelelően cselekszik, valószínűleg akkor is lesznek olyanok, akik ennek révén jobb álláshoz, több fizetéshez, és esetleg egyéb kedvezményekhez is jutnak. Gyakran jogosan merül fel a kérdés, hogy ezek bár előre látható, de nem szándékolt mellékkövetkezmények voltak, vagy rejtett szándéknak megfelelő, és a döntéshozók számára elsősorban figyelembe vett következmények. Itt tehát olyan tényleges funkcióról van szó, amely közvetlenül megfelel az intézményes szabályoknak, de ha valóban rejtett szándéknak megfelelő funkcióról van szó, az általánosabb intézményes szabályokkal ellentétes lehet.

A szabályokban közvetlenül kifejeződő, illetve a szabályokhoz kapcsolódó indoklásban kinyilvánított szándékok, és e szándékok szempontjából hangsúlyozott következmények tehát szolgálhatnak csupán ürügyként olyan intézmények kialakításához, amelyek rejtetten más funkciót hivatottak betölteni az adott intézmény fedezetével rendelkező egyének számára. Például, ha a vezetők rendeletet hoznak a beosztottak munkavégzésének a fokozott ellenőrzésére vonatkozóan, a szabályokból és az azokhoz kapcsolódó indoklásból valószínűleg olyan szándékokra következtethetünk, hogy a rendelet megalkotásával a vezetők szándéka a munkavégzés hatékonyságának a javítására irányul. A rejtett és valóságos szándék azonban irányulhat főleg arra, hogy ily módon növeljék saját befolyásukat és a beosztottak függőségét, függetlenül attól, hogy ez hogyan hat a munkavégzés hatékonyságára.

Korábban láttuk, hogy Merton a manifeszt és a latens funkciók megkülönböztetésében eleve feltételezi, hogy a szándékoltság és a felismertség szempontja egybeesik, és általában a szándékoltságra helyezi a hangsúlyt. Akkor viszont a latens funkciókra mint a mindennapi cselekvők számára rejtett, de nagyrészt a szociológia számára sem ismert funkciókra gondol, amikor azt hangsúlyozza, hogy „A latens funkciók felfedezése jelentősen növeli a szociológia tudásanyagát.” (Merton 1980:232) Korábban (2.2Ab) említettük, hogy az intézmények általunk úgynevezett tényleges funkciói tulajdonképpen rejtettek, függetlenül attól, hogy szándékolt vagy nem szándékolt funkciókról van szó. Mégpedig főleg nem a köznapi gondolkodás szintjén, a mindennapi cselekvők számára rejtettek, hanem elméleti szinten a szociológia számára. Főleg nem az intézmények különböző következményei rejtettek, hanem tulajdonképpen az a működési mód rejtett, amelynek révén az intézmények bizonyos következményeket határoznak meg. Felfogásunk szerint az intézmények tényleges funkcióinak a felismerése és elemzése nem csupán mennyiségileg növeli a szociológia tudásanyagát, hanem a szociológiai szemléletmódot alapvetően érintő jelentőségű.

3. Az intézmények fő típusai és a társadalmiság

A szociológiaelmélet legalapvetőbb kérdése, hogy milyen természetű létezőket tekinthetünk társadalmi létezőknek, mire vonatkozik általában a társadalmi jelző. A szociológia elméleteinek sokszínűsége, az egymásnak ellentmondó előfeltevéseken alapuló szemléletmódok kialakulása, és a különböző szemléletmódok közötti éles viták nagyrészt ennek az alapvető kérdésnek a tisztázatlanságára vezethetők vissza. E fejezet harmadik részében először megkülönböztetjük az intézmények fő típusait, legfőbb típusokként a közösségi, a társadalmi és a testiségi intézményeket, és rámutatunk az egyes típusok jellemző funkcióira. Majd röviden áttekintjük a társadalmiság különböző értelmezéseit, és az intézményekkel összefüggésben arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen természetű létezőket tekinthetünk közösségi, és milyen természetű létezőket társadalmi létezőknek. Végül a kulturális érték, a közösségi és a társadalmi érték fogalmának meghatározásával, valamint az értékek kialakulásának a kérdésével foglalkozunk.

3.1. Az intézmények fő típusai

A) A közösségi intézmények

a) A közösségi és a tiszta közösségi intézmény

A következőkben egyfelől fedezetük, másfelől a szükségletkielégítés összetevőire irányuló funkcióik szerint különböztetjük meg az intézmények fő típusait. Korábban (1.1A) láttuk, hogy fedezetük szerint az intézmények lehetnek alapvetően külső fedezetű vagy belső fedezetű intézmények. Abból a szempontból, hogy az adott intézmény szabályai, és az intézmény funkciói a szükségletkielégítés milyen összetevőit képezik az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének számára, az intézmények következő típusait különböztetjük meg: (1) közösségi intézmények, (2) társadalmi intézmények és (3) testiségi intézmények. A közösségi és a társadalmi kifejezésekhez a szociológiában különböző jelentések kapcsolódnak, majd később (3.2Ab) utalunk arra, hogy az intézmények általunk meghatározott egyes típusainak az elnevezésében miért ezeket a kifejezéseket használjuk. A közösségi és a társadalmi intézmények megkülönböztetését a 4.3. táblázatban szemléltetjük.

Az alábbiakban először a közösségi intézmény, és a közösségi intézmény két altípusának, a tiszta közösségi és a kvázi-közösségi intézmény meghatározásával foglalkozunk.

- *Közösségi intézménynek* nevezzük az olyan intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az adott intézmény érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az intézmény által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a lelki szükségletek tárgyait, ennek megfelelően (3) az ellenőrzés szankciói a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik.

A közösségi intézmények fedezetük szerint lehetnek belső fedezetű vagy külső fedezetű közösségi intézmények. Az előbbieket tiszta közösségi intézményeknek, az utóbbiakat kvázi-közösségi intézményeknek nevezzük. Az elnevezések arra utalnak, hogy az előbbi intézmények az „igazi” közösségi intézmények, az utóbbi intézményekben viszont eleve ellentmondás rejlik az intézmények fedezete és funkciója között.

- *Tiszta közösségi intézménynek* nevezzük a belső fedezetű közösségi intézményt, amelynek létrehozása és fenntartása rendszeres közvetlen személyközi kölcsönhatást igényel, ennek megfelelően az érvényességi körébe eső egyének száma elvileg korlátozott.

A tiszta közösségi intézmény tehát egyrészt belső fedezetű, az intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének együttesen hozzák létre az intézmény szabályait, és együttesen ellenőrzik az intézményes szabályok érvényesülését. Másrészt az adott intézmény érvényességi körébe eső cselekvések, valamint az intézmény funkciói a lelki szükségletek tárgyait kell hogy képezzék az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének számára. A lelki szükségletek, és e szükségletek általános tárgyai a személyiséget jellemzik (2. fejezet: 3.2Ab), és minden egyes egyén főleg önmaga lehet tisztában saját lelki szükségleteivel, valamint e szükségletek által a szabályokkal szemben támasztott követelményekkel. Tehát az intézmény kialakításában és fenntartásában való közvetlen személyes részvétel biztosíthatja azt, hogy a kialakult és az ellenőrzés révén érvényben tartott szabályok kielégítő mértékben megfeleljenek az e szabályok érvényességi körébe eső egyének lelki szükségleteinek. Mivel az adott intézmény érvényességi körébe eső minden egyes egyén közvetlen személyes részvételére, és érdemi befolyására van szükség az intézmény kialakításában és fenntartásában, a tiszta közösségi intézmény érvényességi körébe eső egyének száma elvileg korlátozott, és gyakorlatilag általában nem haladhatja meg a közel húsz főt.

A közvetlen személyes részvétel biztosíthatja ugyanakkor azt is, hogy a személyes elkötelezettség érzése alakuljon ki az intézményes szabályok azon vonatkozásainak a tényleges érvényesítésére is, amelyek nagyrészt nem felelnek meg az egyes egyének lelki szükségleteinek. A szabályok együttes kialakítása és fenntartása ugyanis általában olyan megegyezést igényel, amelyben bizonyos mértékben valamennyi egyén lemond szükségletei korlátlan kielégítéséről. A személyes részvétel a szabályok kialakításában és fenntartásában jelentősen hozzájárul – a Mérei által úgynevezett „együttes élmény” révén – általában a szabályokkal való azonosuláshoz, tehát a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodáshoz. (Vö.: Mérei 1989:29-44)

- A tiszta közösségi intézmény funkcionális megfelelője az *intézményes közösségi erkölcs*, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az erkölcsi szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az e szabályok által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a lelki szükségletek tárgyait, ennek megfelelően (3) az ellenőrzés szankciói a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik.

Korábban (1.1Ab) láttuk, hogy intézményes erkölcs csak korlátozott számú egyének (általában legfeljebb közel húsz fő) körében alakulhat ki, amennyiben teljesülnek bizonyos feltételek, amelyek között az ellenőrzés rendszeres és hatékony lehet a kifejezett szabályozottság hiányának ellenére is. A kiemelt meghatározás szerint az intézményes közösségi erkölcs funkciói a lelki szükségletek tárgyait, az erkölcsi szabályokhoz kapcsolódó szankciók a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik az egyének számára. A tiszta közösségi intézmények a valóságban gyakran ilyen intézményes közösségi erkölcsök, azaz tiszta közösségi kvázi-intézmények. A félreértések elkerülése céljából megemlítjük, hogy a szóban forgó intézmény közösségi természete szerint tiszta intézmény, intézményként viszont nem tiszta intézmény, hanem kvázi-intézmény.

Intézmény funkciói	Intézmény fedezete	
	Belső fedezetű intézmény	Külső fedezetű intézmény
Lelki szükségletek tárgyai	<i>Tiszta közösségi intézmény</i>	<i>Kvázi-közösségi intézmény</i>
Szükségletkielégítés eszközei és feltételei	<i>Belső fedezetű társadalmi intézmény</i>	<i>Külső fedezetű társadalmi intézmény</i>

4.3. táblázat: A közösségi és a társadalmi intézmények

Tiszta közösségi intézményt, illetve intézményes közösségi erkölcsöt alakíthatnak ki például egy család, egy baráti társaság, egy szűk körű szabadidős klub, színjátszó kör, természetvédelmi egyesület, amatőr zenekar tagjai az együttes tevékenység szabályozására. Nézzük meg közelebbről például egy amatőr rock együttes közösségi intézményeit, illetve intézményes közösségi erkölcsét.

Ha a szóban forgó rock együttes szabályrendszere megfelel az említett ismérveknek, az együttes valamennyi tagja egyenrangú, ugyanazokkal a jogosultságokkal és kötelezettségekkel rendelkezik a szabályok kialakítása és fenntartása vonatkozásában. Az együttest és az egyes tagokat lényegesen érintő kérdésekre vonatkozó szabályokban a tagoknak kivétel nélkül egyet kell érteniük, egy szabály csak akkor érvényes, ha azzal minden tag egyetért. Egy-egy kérdésben a vitát addig kell folytatniuk, amíg az egyetértés létre nem jön. Ugyanakkor valamennyi tagnak törekednie kell mások véleményének a figyelembevételére és a megegyezésre, mert e nélkül nem képesek szabályokat kialakítani és érvényben tartani.

Tételezzünk fel olyan egyéneket, akiknek szükségletük irányul a zenélésre és a másokkal való közös zenélésre, és a zenélést csupán közvetlen örömszerzésnek, közvetlen szükségletkielégítésnek tekintik. Ha felmerül bennük az általános motívum, hogy szeretnének egy zenekarban játszani, eleve olyan egyénekkal keresik a kapcsolatot, akikkel feltehetően egyetértésre juthatnak az ezzel összefüggő lényeges kérdésekben. Szabályokat kell kialakítaniuk mindenekelőtt a zenekar jellegére vonatkozóan, és bizonyos mértékben valószínűleg már e kérdésben is eltérnek az egyes tagok eredeti elképzelései. Végül megállapodhatnak mondjuk abban, hogy egy rock zenét játszó zenekart szeretnének létrehozni, amely alkalmas szórakozóhelyeken zene szolgáltatására, ugyanakkor alkalmas koncertszerű fellépésre is. A tagsággal összefüggésben is teljes körű egyetértésre kell jutniuk, mert minden egyes tag hatással van általában a szabályokra, és így az együttes valamennyi tagjára. Tehát új tagot az együttes már meglévő valamennyi tagjának egyetértésével lehet felvenni, és valamelyik tag kizárása az együttes többi tagjának kivétel nélküli egyetértésével lehetséges. Megegyezésre kell jutniuk a normatív helyzetek és a szerepek felosztását illetően, és ki kell alakítaniuk az egyes szerepeket alkotó szabályokat. Például ki milyen hangszeren játszik (pl. szólógitár, basszusgitár, dob), ki milyen feladatot vállal a zenekar tevékenységének szervezésében, a technikai feltételek megteremtésében. Egyetértésre kell jutniuk abban, hogy milyen legyen az egyénileg szükséges felszerelés, amelyről valamennyi tagnak gondoskodnia kell, és meg kell határozniuk a közösen beszerezendő felszereléseket. Minden tagnak meg kell felelnie annak az elvárásnak, hogy olyan egyéni felszereléssel kell rendelkeznie, amely megfelelő a tagok által kívánt zenei hangzás és hangerő eléréséhez.

Fontos kérdésként merül fel a repertoárra vonatkozó szabályok kialakítása, mivel többé vagy kevésbé valószínűleg valamennyi tag ízlése eltér a többi tag ízlésétől. A repertoárt illetően

valószínűleg olyan szabályt alakítanak ki, hogy az együttes repertoárjába olyan számokat kell és lehet felvenni, amelyek begyakorlásával és rendszeres előadásával valamennyi tag egyetért. A megfelelő együttműködés eléréséhez a számok kiválasztásánál törekedniük kell egyrészt arra, hogy az együttes valamennyi tagjának az ízlése érvényesüljön, de még a többi tag által is elfogadható határok között. Másrészt azonban a repertoárt alkotó számok kiválasztásában tekintettel kell lenniük a tervezett fellépések várható közönségére és körülményeire is.

Ha feltételezzük, hogy az egyes tagoknak a színvonalas zenélésre irányul szükségletük, szabályokat fognak kialakítani a közös próbákra és az egyéni gyakorlásra vonatkozóan, amelyek betartását meg fogják követelni egymástól. Megfogalmazhatják például azt a szabályt, hogy a tagoknak rendszeresen fejleszteniük kell általános zenei tudásukat az adott hangszeren (vagy éneklésben), és a próbákra felkészülten kell eljönniük. Az előre megbeszélte, gyakorlandó számokat a próbákon egyénileg már megfelelő szinten kell tudni játszani. Vállalni kell a rendszeres próbálást, és a megbeszélte próbákra lehetőleg pontosan meg kell jelenni. Egyetértésre kell jutniuk a fellépésekre vonatkozóan, például hogy olyan fellépési lehetőségeket kell keresni és elvállalni, ahol egyrészt technikailag adott a jó hangzás lehetősége, másrészt ahol a közönség igényei kielégítően illeszkednek a zenekar repertoárjához.

Bár a szóban forgó szabályok alapvetően olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket hoznak létre, illetve határoznak meg a tagok körében, amelyek a szükségletek tárgyait képezik, de bizonyos vonatkozásokban a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit is képezhetik. Például a megfelelő zenekari felszerelés beszerzésére, a fellépési lehetőségek megszervezésére vonatkozó szabályok tulajdonképpen ilyen természetűek. Ha eleve feltételezzük, hogy a zenekar nem jövedelemszerzés céljából alakul, akkor is felmerülnek kérdések a költségek, és az esetleges jövedelmek egymás közötti elosztására vonatkozóan. Például a jövedelmet fordíthatják közös tulajdonba kerülő eszközök beszerzésére és/vagy egyénileg szétoszthatják a tagok között, az együttesel kapcsolatban felmerülő költségeik egy részének ellensúlyozására.

A fenti példából is kitűnhetett, hogy tiszta közösségi intézmények kialakítása és fenntartása nem problémamentes, főleg mert bizonyos mértékben különböznek az egyének szükségletei, illetve hasonló szükségletei is eltérő követelményeket támaszthatnak a szabályokra vonatkozóan. Az ezzel kapcsolatos különböző elképzelések egyeztetését elvileg az teszi lehetővé, ha az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének közvetlenül személyesen vesznek részt az intézmények, illetve a szabályok kialakításában, és az intézményes szabályok érvényesülésének ellenőrzésében.

- A tiszta közösségi intézmények természetének a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás, és az intézmények normatív funkcióinak az érvényesülése felel meg.

Ez következik az arra vonatkozó korábbi (2.2Aa) tételből, hogy milyen körülmények között érvényesül az intézmények normatív funkciója. Korábban (uo.) láttuk, hogy a normatív funkció érvényesülése esetében az egyéneknek közvetlenül szükségletük, illetve személyes motívumuk irányul arra, hogy cselekvéseik megfeleljenek az intézményes szabályoknak, és a szabályoknak megfelelően cselekszenek. A szabályoknak való megfelelésre irányuló szándék eleve adott az egyének részéről, ehhez képest az ellenőrzés másodlagos. A normatív funkció érvényesülése, tehát a tiszta közösségi intézmények esetében az ellenőrzésnek az intézményes szabályok megfelelő értelmezésének az elősegítése, a cselekvések folyamatos összehangolása, és az intézményes szabályok érvényességének hosszabb távú fenntartása szempontjából van jelentősége. Ebben az esetben az ellenőrzés megfelelő szankciói olyan személyes szankciók, amelyek a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik az egyének számára.

A harmadik fejezetben (2.2Aa) rámutattunk arra, hogy a normativista szemléletmód képviselői a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodást előfeltételezik, tehát e szemléletmód szerint a szabályokból álló intézmények normatív funkciója érvényesül. A fentiek szerint ezt a felfogást egyértelműen az általunk úgynevezett tiszta közösségi intézményekre vonatkoztatva tekinthetjük érvényesnek, és majd látjuk, hogy bizonyos mértékben a következő alcím keretében tárgyalandó kvázi-közösségi intézményekre vonatkoztatva.

A harmadik fejezetben (3.1Aa) láttuk, hogy Parsons normativista rendszerelméletében az intézményesülés és az intézmény fogalma azt fejezi ki, hogy azok a szabályok, amelyek jegyében a felek kölcsönhatásban állnak egymással, mindkét fél részéről (normatív) elfogadottak és világosak, ezért az egyik fél cselekvései a szabályoknak megfelelően kedvező reakciókra fogják készíteni a másik felet, és fordítva. Ennek megfelelően a szabályoknak való megfelelés vagy az attól való eltérés egybeesik azzal, hogy a kölcsönhatások kedvezőek vagy kedvezőtlenek a felek számára. Tehát a cselekvők szándékai szempontjából nézve, a kölcsönhatások megszilárdulásának az alapvető feltétele az, hogy a kölcsönhatásokban részt vevő felek a szabályoknak megfelelően cselekedjenek. A szabályoknak való megfelelés egyrészt közvetlenül kielégíti egy adott egyén saját szükséglet-diszpozícióit, másrészt ez egybeesik azzal, ahogyan az egyén mások kedvező reakcióit kiválthatja és kedvezőtlen reakcióit elkerülheti. Felfogása szerint egy minta, illetve elvárás akkor intézményesült, ha az adott mintának való megfelelés egyaránt kielégíti a kölcsönhatásban részt vevő egyének saját szükséglet-diszpozícióit, és feltételét képezi mások reakciói optimalizálásának. (Parsons 1951:37-38) Parsons felfogása szerint tehát az intézmények olyan elvárásokból, szabályokból, illetve szerepekből épülnek fel, amelyek eleve megfelelnek az érvényességi körükbe eső egyének szükségleteinek. Következésképpen az egyének – személyes motívumaik által készítetve – eleve az intézményes elvárásoknak, szabályoknak és szerepeknek megfelelően cselekszenek.

Felhívjuk a figyelmet arra, hogy Parsons – az előző bekezdésben csak nagyon röviden idézett – felfogása tulajdonképpen az általunk úgynevezett tiszta közösségi intézmények, illetve részben a kvázi-közösségi intézmények természetének felel meg. Parsons, és hozzá hasonlóan általában a normativista szemléletmód képviselői azonban ilyen természetűeknek tekintik általában az intézményeket. Ez alapvető tévedés, aminek valószínűleg főleg az a magyarázata, amelyre már korábban (1.2Aa) is utaltunk. Nevezetesen az, hogy amikor a társadalomkutató kidolgozza általában a társadalomra vonatkozó elvont fogalmakat és összefüggéseket, valójában nagyrészt mindig konkrét együttélési formákra gondol, és nagyrészt az ezekre vonatkozó ismereteit általánosítja az elvont társadalomra. Felmerül azonban az a kérdés, hogy az adott együttélési formák megfelelő mintákként szolgálhatnak-e általában a társadalom megismeréséhez. Valószínű, hogy amikor Parsons elméleti szinten kialakította általában az intézményekre vonatkozó felfogását, elsősorban olyan valóságos intézményeket tartott szem előtt mintákként, amelyek fogalmaink szerint tiszta közösségi intézményeknek, esetleg a következő alcím keretében tárgyalandó kvázi-közösségi intézményeknek tekinthetők. Ezáltal azonban alapvetően félreismerte az olyan intézmények természetét, amelyeket majd mi társadalmi intézményeknek nevezünk.

b) A kvázi-közösségi intézmény

A tiszta közösségi intézmény fedezetével tehát nem rendelkezhetnek az adott intézmény érvényességi körén kívüli egyének, eltekintve annak általában vett szavatolásától, hogy az egyének az adott körben maguk hozhatják létre saját intézményeiket. Találhatunk azonban olyan intézményeket, amelyek bár külső fedezetűek, de az érvényességi körükbe eső cselekvések, és az általuk létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek jellemzően mégis

a lelki szükségleteik tárgyait képezik az érvényességi körükbe eső egyének számára. Ezeket az intézményeket nevezzük kvázi-közösségi intézményeknek.

- *Kvázi-közösségi intézménynek* nevezzük a külső fedezetű közösségi intézményt, amelynek a létszáma egyértelműen nem korlátozott, de amelyben ellentmondás van az intézmény fedezete és funkciója között.

Mint már említettük, az elnevezés arra utal, hogy az ilyen intézmények nem „igazi” közösségi intézmények. A kvázi-közösségi intézményekben belső ellentmondás feszül ezen intézmények fedezete, és a szükségletkielégítésre irányuló funkciói között. Az előző alcím keretében hangsúlyoztuk ugyanis: azt, hogy egy adott intézmény a lelki szükséglet tárgyát képező cselekvési lehetőségeket és képességeket hozzon létre az érvényességi körébe eső egyének számára, épp az valószínűsíti – az intézmény érvényességi körébe eső adott tevékenység jellegén túl –, hogy az adott intézményt maguk az érintett egyének alakítják ki. Amennyiben mások alakítják ki az intézményes szabályokat, és mások ellenőrzik az érvényesülésüket, nincs intézményes biztosíték arra, hogy az általuk létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a lelki szükségletek tárgyait képezzék. Ezek a cselekvési lehetőségek és képességek csak az adott intézmény fedezetével rendelkező egyének, és/vagy az intézmény érvényességi körébe eső egyének motívumaitól függően képezhetik az utóbbiak számára a lelki szükségletek tárgyait. Tehát a kvázi-közösségi intézmények esetében eleve fel kell tételeznünk, hogy az adott intézmény fedezetével rendelkező egyének az adott intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének szükségleteinek ismeretében, és e szükségleteknek való megfelelés szándékával alakítják ki és tartják érvényben az intézmény szabályait.

Kvázi-közösségi intézményeknek tekinthetjük például az egyházak intézményeit a hívők szempontjából nézve. Az istentisztelet, a keresztelezés, a temetés, a gyónás vagy az úrvacsora lefolytatására vonatkozó szabályok tulajdonképpen a hívőktől függetlenül léteznek, de a vallásukat gyakorló hívők ezen szabályok érvényességi körébe eső cselekvései számukra jellemzően a lelki szükségletek tárgyait képezik. Vagy például az ifjúsági klubok szabályait nagyrészt nem maguk a klubtagok, hanem az őket irányító felnőttek alakítják ki és tartják fenn. De az erre irányuló tudatos szándékból eredően e szabályok olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket hozhatnak létre a klubtagok körében, amelyek lelki szükségleteik tárgyait képezik. Másik példával élve, az apácázárda szigorú szabályai az egyszerű apácák számára eleve adottak. De amennyiben az apácát a hit vezérelte erre a pályára, hitbeli köteletségének érezheti, hogy e szabályok előírásainak maradéktalanul eleget tegyen.

- A kvázi-közösségi intézmény lelki szükségletek tárgyaira irányuló funkciójának alapvetően a beleélő alkalmazkodás, és a normatív funkció érvényesülése felel meg, amely azonban a külső fedezettel összefüggő ellentmondás következtében elvileg is tökéletlenül érvényesül.

A fentebb említett belső ellentmondás a kvázi-közösségi intézmények fedezete és funkciója között különféle zavarokat idéz elő a kvázi-közösségi intézmények szabályaihoz való alkalmazkodásban, és az ilyen intézmények által meghatározott emberi viszonyokban és magatartásokban, de e kérdéssel itt nem foglalkozunk. A kvázi-közösségi intézmények érvényességi körébe eső egyének száma elvileg egyértelműen nem korlátozott, de minél több egyén esik ezen intézmények érvényességi körébe, annál jelentősebb az említett belső ellentmondás, s annál kevésbé valószínű, hogy még kvázi-közösségi intézményekről, vagy egyáltalán intézményekről beszélhetünk.

B) A társadalmi intézmények

a) A társadalmi intézmény fogalma és funkciója

A szociológiai irodalomban intézmény és társadalmi intézmény azonos fogalmak, mi viszont különbséget teszünk az intézmények fő típusai között, amelyeken belül a külső és a belső fedezetű társadalmi intézmények az intézmények sajátos típusait képezik.

- *Társadalmi intézménynek* nevezzük az olyan intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az intézmény érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az intézmény által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek, ennek megfelelően (3) az ellenőrzés szankciói a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik.

Társadalmi intézményeket találunk tipikusan például a formálisan szervezett munkavégzés, a közigazgatás, a hivatali ügyintézés, a szervezett oktatás és tanulás, vagy az úgynevezett politikai tevékenység területén. Társadalmi intézmények például az olyan jogi intézmények, illetve jogi intézményrendszerek, mint az alkotmányjog, a közigazgatási jog, a kereskedelmi jog, az örökösödési jog, vagy az adózásra vonatkozó jog. Társadalmi intézmény például egy vállalat szervezeti és működési szabályzata, ösztönzési rendszere, egy egyetem tanulmányi és vizsgaszabályzata. Ilyen intézmény egy munkahelyi vagy politikai „klikk” nem formális szabályrendszere.

A társadalmi intézmények esetében nem lehet szó a kvázi-közösségi intézmények tárgyalásánál említett ellentmondásról az intézmények fedezete és funkciója között. A szükségletkielégítés eszközei és feltételei ugyanis az egyének szükségleteihez és személyiségéhez képest tetszőlegesen. A társadalmi intézmények tehát külső fedezetű vagy belső fedezetű intézmények egyaránt lehetnek, különösebb feltétel kikötése nélkül. A társadalmi intézmények azonban a valóságban többnyire, illetve döntően külső fedezetűek, és alapvetően ezen intézmények által meghatározott keretek között jöhetnek létre és maradhatnak fenn belső fedezetű társadalmi intézmények.

- A társadalmi intézmények természetének az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás, és az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg.

Ez következik az arra vonatkozó korábbi (2.2Ab) tételből, hogy milyen körülmények között érvényesül az intézmények tényleges funkciója. Láttuk (uo.), hogy amikor az egyének a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodnak, akkor nem közvetlenül a szabályokhoz, hanem tulajdonképpen az adott szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez alkalmazkodva cselekszenek. A társadalmi intézmények esetében elsődleges jelentőségű az ellenőrzés, amelynek – az úgynevezett konvencióktól eltekintve – lényeges szerepe van abból a szempontból, hogy az intézmények milyen cselekvési lehetőségeket és képességeket hoznak létre, és ezáltal milyen cselekvéseket és összetettebb jelenségeket határoznak meg. Ebben az esetben az ellenőrzés megfelelő szankciói olyan instrumentális szankciók, amelyek a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik az egyének számára

Hangsúlyozzuk azt is, hogy az intézmények tényleges funkcióinál elmondottaknak (2.2Ac) megfelelően, a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén elvileg egyaránt létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket, és ezáltal olyan cselekvéseket és jelenségeket, amelyek megfelelnek, vagy amelyek nem felelnek meg, vagy amelyek részben megfelelnek, részben nem a szereplehetőségeknek, illetve az adott intézmények szabályainak. Majd később látjuk, hogy az intézményes szabályoktól való

eltérés különösen a külső fedezetű társadalmi intézmények esetében jellemző, viszont a belső fedezetű társadalmi intézmények tényleges funkciói alapvetően megfelelnek az intézményes szabályoknak.

A közösségi intézmények tipikus funkcióit tárgyalva említettük (3.1Aa), hogy a normativista szemléletmód tulajdonképpen a közösségi intézmények, különösen a tiszta közösségi intézmények vonatkozásában tekinthető érvényesnek. E szemléletmód alapvető tévedése, hogy nem tesz különbséget a közösségi és a társadalmi intézmények között, és az általunk úgynevezett társadalmi intézményekről is azt feltételezi, hogy normatív funkcióik révén határozzák meg az egyének cselekvéseit, és a cselekvések összegeződéseiként vagy következményeiként értelmezhető összetettebb jelenségeket.

b) A külső és a belső fedezetű társadalmi intézmény

Mint említettük, a társadalmi intézmények külső fedezetű vagy belső fedezetű intézmények egyaránt lehetnek, azonban a valóságban többnyire, illetve döntően külső fedezetűek.

- Különbséget tehetünk a *külső fedezetű társadalmi intézmény* és a *belső fedezetű társadalmi intézmény* között annak megfelelően, ahogyan egyrészt a társadalmi intézmény, másrészt korábban a külső és a belső fedezetű intézmény fogalmát meghatároztuk.

A külső fedezetű társadalmi intézmény fedezetével az intézményes szabályok érvényességi körén kívüli egyén vagy csoport rendelkezik, az intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyénektől függetlenül. Az ilyen intézmény tehát az érvényességi körébe eső szubjektumoktól függetlenül, objektíve létezik. Az érvényességi körbe eső egyénekhez képest mások hozzák létre az intézményes szabályokat, és végső soron mások ellenőrzik e szabályok érvényesülését. Tipikusan ilyen intézményekből áll például a gazdasági szervezet szervezeti és működési szabályzata, ösztönzési rendszere. A modern (nemzeti) társadalom átfogó intézményei tulajdonképpen külső fedezetű társadalmi intézmények. Általában az állampolgárok szempontjából nézve külső fedezetű társadalmi intézmények például az olyan jogi intézmények, illetve jogi intézményrendszerek, mint az alkotmányjog, a közigazgatási jog, a kereskedelmi jog, a családjog vagy az örökösödési jog, az adózásra vonatkozó jog. Ilyen intézmény például egy vállalat szervezeti és működési szabályzata, ösztönzési rendszere általában a vállalat alkalmazottai számára, egy egyetem tanulmányi és vizsgaszabályzata általában az oktatók és a hallgatók számára.

A belső fedezetű társadalmi intézmény fedezetével az intézmény érvényességi körébe eső egyének, illetve csoportok együttesen rendelkeznek. Tehát együttesen alakítják ki az intézmény szabályait, ezen belül az intézményes szabályokat, és együttesen ellenőrzik e szabályok érvényesülését. Ilyen intézményeket hoznak létre például a munkahelyi „klikk” tagjai, esetleg a szabadon társult kisebb létszámú vállalkozások tagjai stb. Korábban már említettük példaként a közkereseti társaság, a betéti társaság vagy a kartell intézményeit, amelyek egyrészt belső fedezetű, másrészt társadalmi intézmények. A belső fedezetű társadalmi intézmény tehát a fedezet szempontjából nézve hasonló a tiszta közösségi intézményhez, de a szükségletkielégítés összetevői szempontjából nézve lényeges különbség van köztük.

- A belső fedezetű társadalmi intézmény funkcionális megfelelője az *intézményes társadalmi erkölcs*, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az erkölcsi szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az e szabályok által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek, ennek megfelelően (3) az ellenőrzés szankciói a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik.

Ismét utalunk arra (1.1Ab), hogy intézményes erkölcs csak korlátozott számú egyének (általában legfeljebb közel húsz fő) körében alakulhat ki, amennyiben teljesülnek bizonyos feltételek, amelyek között az ellenőrzés rendszeres és hatékony lehet a kifejezett szabályozottság hiányának ellenére is. A kiemelt meghatározás szerint az intézményes társadalmi erkölcs funkciói és szankciói a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik az egyének számára. A szóban forgó intézmény társadalmi természete szerint tiszta intézmény, intézményként viszont nem tiszta intézmény, hanem kvázi-intézmény.

A korábban (3.1Aa) tárgyalt intézményes közösségi erkölctől eltérően, intézményes társadalmi erkölcs a valóságban viszonylag kevés valószínűséggel alakul ki, tehát a valóságban a belső fedezetű társadalmi intézményekként értelmezhető szabályrendszerek közelebb állnak a tiszta intézményhez, mint a kvázi-intézménynek tekintett intézményes erkölchöz. Ez azzal magyarázható, hogy a társadalmi intézmények esetében elsődleges jelentőségű az ellenőrzés, amin azt értettük, hogy ellenőrzésre eleve szükség van az alkalmazkodásra irányuló szándék kiváltása és fenntartása szempontjából is. Tehát az ellenőrzés általában eleve kevésbé lehet hatékony, ha kifejezetten nem szabályozott. A külső fedezetű társadalmi intézményeket viszont egyáltalán nem helyettesítheti a társadalmi erkölcs, de az erkölcsi szabályok bizonyos mértékig módosíthatják az ilyen intézmények funkcióit is. Félig-meddig intézményes társadalmi erkölcsnek, de félig-meddig tiszta intézménynek is tekinthető például egy munkahelyi „klikk” nem hivatalos szabályrendszere. A rokonságban is kialakulhat intézményes társadalmi erkölcs bizonyos munkák (házépítés, szüret, disznóölés stb.) kölcsönös segítségnyújtás révén való elvégzésének szabályozására.

- A társadalmi intézmények érvényességi körébe eső egyének száma elvileg korlátlan, de a belső fedezetű társadalmi intézmények esetében nagy létszám, és nem közvetlen részvétel esetén ezen intézmények szubjektumait már nem maguk az egyének, hanem az egyének bizonyos csoportjai alkotják.

A külső fedezetű társadalmi intézmények érvényességi körébe eső egyének száma elvileg korlátlan. Egyrészt, mert a szükségletkielégítés eszközei és feltételei, amelyeket a társadalmi intézmények létrehoznak, az egyének személyiségéhez képest tetszőlegesek. Másrészt, a tisztán külső fedezetű társadalmi intézmények esetében az egyének nem vesznek részt az intézmények kialakításában és az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének az ellenőrzésében, sem közvetlenül sem közvetve. Tehát külső fedezetű intézmények érvényességi köreibe emberek százai, ezrei, milliói, tízmilliói, százmilliói is eshetnek. Azonban minél több egyén esik egy adott intézmény vagy intézményrendszer érvényességi körébe, a fedezettel rendelkező egyének annál több közvetítésen keresztül gyakorolhatják az ellenőrzést. Korábban (1.1Aa) említettük, az ellenőrzés átruházása más személyekre általában elkerülhetetlenül magával vonja az intézmény fedezetének bizonyos mértékű megosztását, az intézmény fedezetével rendelkező egyének körének bizonyos mértékben viszonylagossá válását. Ezzel összefüggésben, minél több egyén esik egy intézmény érvényességi körébe, és minél közvetettebb az ellenőrzés, az adott intézmény tényleges funkciói annál inkább eltérhetnek az intézmény szabályaitól.

A belső fedezetű társadalmi intézmények esetében összetettebb a probléma. Ezen intézmények esetében ugyanis az érvényességi körükbe eső egyéneknek nem kell feltétlenül közvetlenül is részt venniük az intézményes szabályok kialakításában és ellenőrzésében. Azonban végül is minden egyes egyének közvetlen részvétel formájában is jóvá kell hagynia a kialakult szabályokat, és ellenőriznie kell a közvetlen ellenőrzés jogával felruházott egyéneket. Ezért bár a belső fedezetű társadalmi intézmények érvényességi körébe eső egyének száma elvileg korlátlan, de nagy létszám és nem közvetlen részvétel esetén ezen intézmények szubjektumait már nem maguk az egyének, hanem az egyének bizonyos

csoportjai alkotják. Bár elvileg lehetségesek, de a valóságban kevés valószínűséggel alakulnak ki olyan belső fedezetű intézmények, amelyek érvényességi körébe nagy számú egyén esik. Például a politikai pártok vagy a szakszervezetek intézményei formálisan belső fedezetű intézményeknek tűnnek, de valójában tulajdonképpen külső fedezetű intézmények. Ezzel a kérdéssel azonban majd a kilencedik és a tizenhatodik fejezetben, a társadalmi egyesülés tárgyalásánál foglalkozunk részletesebben.

Azt a korábbi állításunkat, hogy a társadalmi intézmények tényleges funkciói nem feltétlenül felelnek meg az intézményes szabályoknak, a társadalmi intézmények két fő típusának a megkülönböztetése után pontosíthatjuk.

- A külső fedezetű társadalmi intézmények tényleges funkciói elvileg vagy megfelelnek vagy nem felelnek meg, illetve általában részben megfelelnek, részben nem az adott intézmények szabályainak. A belső fedezetű társadalmi intézmények tényleges funkciói viszont alapvetően megfelelnek az intézményes szabályoknak.

Az eddigiekből már kitűnhetett az intézmények funkcióira vonatkozóan a következő általános összefüggés: azt, hogy egy intézmény funkciói milyen mértékben felelnek meg az intézményes szabályoknak, a szóban forgó tipizálás mindkét szempontja meghatározza. Általánosságban egyrészt azt mondhatjuk, hogy kevésbé jellemző az intézmények funkcióinak az eltérése az intézményes szabályoktól a közösségi intézmények esetében, és nagyobb mértékben jellemző a társadalmi intézmények esetében. Másrészt kevésbé jellemző a szóban forgó eltérés a belső fedezetű intézményekre, és nagyobb mértékben jellemző a külső fedezetű intézményekre.

Itt már csak a társadalmi intézményekről beszélve, a külső fedezetű intézmények esetében elvileg esetleges, hogy az intézmények funkciói megfelelnek vagy nem felelnek meg az intézményes szabályoknak. A valóságban valószínűleg gyakoribb, hogy a külső fedezetű társadalmi intézmények olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket, és ezáltal olyan cselekvéseket és összetettebb jelenségeket határoznak meg, amelyek tulajdonképpen nem felelnek meg az intézményes szabályoknak. A belső fedezetű intézmények esetében viszont a szabályok kialakításában, és az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének az ellenőrzésében való érdemi részvétel elvileg biztosíthatja, hogy ezen intézmények funkciói megfelelnek az intézményes szabályoknak. Fentebb utaltunk azonban arra, hogy a valóságban belső fedezetű intézmények kialakítása és fenntartása eleve problematikus, tehát az említett összefüggés csak bizonyos mértékig érvényesül.

Az intézmények előbbieken elemzett típusai természetesen ideáltípusok, azaz a valóságos intézmények lehetnek részben közösségi, részben társadalmi intézmények, részben belső fedezetű, részben külső fedezetű intézmények, nem beszélve az intézmények következőkben tárgyalásra kerülő típusairól. A család intézményei például a legnyilvánvalóbban magukon viselik a különböző típusok ismertető jegyeit, és tisztán egyik típust sem képviselik. Egyes valóságos intézmények azonban elég tisztán kifejezik az intézmények egyes típusainak a sajátosságait. Az intézményekhez hasonlóan természetesen tipizálhatjuk a szabályokat és a szerepeket is. Azaz, az intézményes szabályokon és az intézményes szerepeken belül egyrészt megkülönböztethetjük a közösségi intézmények alkotórészeit képező közösségi szabályokat, és az ilyen szabályokból álló közösségi szerepeket. Másrészt megkülönböztethetjük a társadalmi intézmények alkotórészeit képező társadalmi szabályokat, és az ilyen szabályokból álló társadalmi szerepeket. Azonban közösségi vagy társadalmi szabályok és szerepek nem csupán intézményes szabályok és szerepek lehetnek, különbséget tehetünk a közösségi és a társadalmi intelmi szabályok és szerepek, különösen a közösségi és a társadalmi erkölcs között is.

C) A testiségi intézmények

a) Az ellátási intézmény

Összefoglaló elnevezéssel *testiségi intézménynek* nevezzük az olyan intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az intézmény érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az intézmény által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek, ennek megfelelően (3) az ellenőrzés szankciói a testi szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik. A testiségi intézmények egyik altípusát az ellátási intézmények, másik altípusát a közvetlen kényszerítő intézmények képezik. A következőkben először az ellátási intézményekkel foglalkozunk.

- *Ellátási intézménynek* nevezzük az olyan intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső egyének mint ellátottak számára: (1) az adott intézmény érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az intézmény által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a testi szükségletek tárgyait képezik.

Az ellátási intézmények arra szolgálnak, hogy az érvényességi körükbe eső ellátottak, illetve gondozottak bizonyos testi szükségleteit kielégítsék. Az ellátottak szempontjából nézve, illetve az ellátottakra vonatkoztatva ellátási intézmények például az olyan egészségügyi intézmények, amelyek a betegek meggyógyítását, az egészséges emberek egészségének a megővését szolgálják. A gondozói intézmények, amelyek a gondozottak általános ellátásáról, fiziológiai szükségletei közvetlen kielégítéséről gondoskodnak. Ilyen intézmények a nyilvánosház bizonyos intézményei az adott szolgáltatást igénybe vevő vendégek számára, akik ily módon kielégíthetik nemi szükségleteiket.

Bizonyos testi szükségletek közvetlen kielégítésére vonatkozóan elvileg elképzelhetők olyan tiszta ellátási intézmények, amelyek érvényességi körében az ellátók és ellátottak szerepei nem különülnek el, az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének ugyanakkor ellátók és ellátottak is. A valóságban azonban az ilyen ellátási intézmény valószínűtlen, és elvileg is azt előfeltételezzük, hogy az ellátási intézmények érvényességi körében elkülönülnek egyfelől az ellátottak szerepei, akikre vonatkoztatva az adott intézmények ellátási intézmények. Másfelől viszont az ellátók szerepei, akikre vonatkoztatva az adott intézmények már nem ellátási intézmények, hanem közösségi vagy társadalmi intézmények, esetleg közvetlen kényszerítő intézmények.

- Előfeltételezésünk szerint és a valóságban jellemzően egy adott intézmény csak a tipikus szereplők egyik oldaláról, vagy csak részben ellátási intézmény, a tipikus szereplők másik oldaláról vagy részben közösségi vagy társadalmi intézmény, esetleg közvetlen kényszerítő intézmény.

Vegyünk például olyan intézményt, amely által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek bizonyos egyének betegségének gyógyítására, közvetlen táplálására, közvetlen testi gondozására (mosdatás, tornáztatás stb.) irányul. E cselekvési lehetőségek és képességek az ellátó vagy gondozó intézményes helyzetében lévő egyének számára már nem képezik a testi szükségletek tárgyait, tehát vagy a lelki szükségletek tárgyait kell hogy képezzék, vagy a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit. Tehát az adott intézmény az ellátó vagy gondozó intézményes helyzetében lévő egyének szempontjából nézve vagy közösségi, illetve kvázi-közösségi, vagy társadalmi intézmény. A gondozó lehet például egy családtag vagy egy jótékonyági szeretetotthon gondozója, de lehet egy kórház vagy idősok otthona fizetett gondozója. Az előbbi esetben a gondozó szempontjából nézve az adott intézmény közösségi, az utóbbi szempontjából nézve társadalmi intézmény. Az ellátó, illetve a szolgáltatást nyújtó intézményes helyzetében lévő egyén szempontjából nézve az

adott intézmény esetleg lehet – a következőkben tárgyalandó – közvetlen kényszerítő intézmény is, például a rabszolga esetében, aki tulajdonosa testi szükségleteinek a közvetlen kielégítését szolgálja.

Intézmény funkciói	Intézmény fedezete	
	Belső fedezetű intézmény	Külső fedezetű intézmény
Testi szükségletek tárgyai	<i>Belső fedezetű ellátási intézmény</i>	<i>Külső fedezetű ellátási intézmény</i>
Testi szükségletek negatív tárgyai, szk. negatív feltételei	–	<i>Közvetlen kényszerítő intézmény</i>

4.4. táblázat: A testiségi intézmények típusai

Az ellátottak vagy gondozottak vonatkozásában eleve feltételezhető az intézményes szabályoknak való megfelelésre irányuló szándék, a helyeslésen vagy helytelenítésen túl más szankciókra elvileg nincs szükség.

- Az ellátási intézmények természetének az ellátottak intézményes helyzetében lévő egyének oldaláról nézve az intézményes szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás, és az intézmények normatív funkcióinak az érvényesülése felel meg.

Az ellátási intézmények, figyelembe véve azt is, hogy eleve közösségi vagy társadalmi intézményekbe ágyazódnak, külső vagy belső fedezetű intézmények egyaránt lehetnek. A kórházi osztály betegek ellátására vonatkozó intézményei például a betegektől függetlenül léteznek, de tulajdonképpen az ellátók (orvosok, nővérek) számára is külső fedezetűek. Úgy tűnik, hogy a belső fedezetű intézmények esetében, amennyiben az adott intézmény részben ellátási intézményként is értelmezhető, nem különül el az ellátási intézmény és a közösségi vagy a társadalmi intézmény. Például a család intézményeiben, illetve intézményes erkölcsében egymással összefonódva léteznek azok a szabályok, amelyek közösségi, amelyek társadalmi, és amelyek ellátási funkciókat látnak el.

b) A közvetlen kényszerítő intézmény

Az intézmények eddig tárgyalt típusaitól alapvetően eltérnek azok az intézmények, amelyeket közvetlen kényszerítő intézményeknek nevezünk, és amelyek az úgynevezett testiségi intézmények másik és fontos altípusát képezik.

- *Közvetlen kényszerítő intézménynek* nevezzük az olyan külső fedezetű intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső, kényszerített egyének számára (1) az adott intézmény a szükségletek negatív tárgyait vagy a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező cselekvési lehetőségeket hoz létre, korlátozva az egyének cselekvési képességeit, oly módon, hogy (2) az ellenőrzés szankciói a testi szükségletek negatív tárgyait képezik.

A közvetlen kényszerítő intézmények eleve külső fedezetűek a kényszerített fél intézményes helyzetében lévő egyének számára. Közvetlen kényszerítő intézmények például a börtönök, a fegyenctelepek, a kórházi zárt osztályok intézményei az elítéltek és az elzártak számára. Közvetlen kényszerítő intézmények azok a büntetőjogi intézmények is, amelyek szabályaihoz

közvetlenül kapcsolódik szankcióként a fizikai kényszerítés (erőszakos rendőri beavatkozás, letartóztatás, börtönbüntetés, esetleg kivégzés).

A harmadik fejezetben (2.2Bc), a fizikai kényszerítés tárgyalásánál már említettük, hogy fizikai kényszerítés alkalmazása révén a szükségletkielégítés összetevőiként létre lehet hozni, illetve meg lehet határozni a szükségletek negatív tárgyait vagy a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező cselekvési lehetőségeket. Például az egyént arra lehet kényszeríteni, hogy csupán a szankciók tényleges alkalmazásának az elkerülése céljából robotoljon, vagy rendszeresen adózzon.² De a fizikai kényszerítés mint szankció általában jelentős a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képező cselekvési lehetőségek és képességek létrehozása szempontjából is, e szankcióktól eltekintve az említett cselekvési lehetőségek és képességek kedvezőbb alternatíváit jelentő cselekvési lehetőségek megvalósításától való eltérítésben. Például az anyagi ösztönzési rendszerek csak annyiban hoznak létre olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket, hogy bizonyos munkateljesítmény révén és bizonyos szaktudás igénybevételével hatékonyan pénzhez lehet jutni, amennyiben más szabályokhoz kapcsolódó fizikai kényszerítő szankciókkal ugyanakkor eltérítenek attól, hogy lopással, fosztogatással, sikkasztással, csalással stb. hatékonyabban lehessen pénzhez jutni.

A közvetlen kényszerítő intézmények olyan felemás intézmények, amelyek a kényszerítő fél intézményes helyzetében lévő egyének számára más természetűek.

- Egy adott intézmény csak a kényszerített fél intézményes helyzetében lévő egyének oldaláról lehet közvetlen kényszerítő intézmény, a kényszerítő fél helyzetében lévő egyének oldaláról társadalmi vagy közösségi intézménynek kell lennie.

A közvetlen kényszerítő intézmények mindig feltételeznek olyan társadalmi, esetleg közösségi intézményeket, amelyek a közvetlen kényszerítést végrehajtó egyének cselekvéseit szabályozzák. Például a börtön rabjai körében érvényben lévő közvetlen kényszerítő intézmények feltételezik a börtönőrök körében érvényesnek tekinthető társadalmi intézményeket. Vagy a rabszolgákkal szembeni közvetlen kényszerítő intézmények fenntartása igényli a rabszolgartatók és a rabszolgák felügyelői körén belül érvényes társadalmi intézményeket.

Részben a közvetlen kényszerítő intézmények felemás természetére mutat rá Hart is, amikor azt írja, hogy a szabályok valamilyen rendszerét csak akkor lehet ráerőltetni az emberek egy részére, ha elegendő számban vannak olyanok, akik azt önként elfogadják. Az ő önkéntes együttműködésük és az ebből eredő hatalom nélkül nem szilárdítható meg a jog kényszerítő ereje. Az a kényszerítő erő viszont, amit így a hatalomra alapozva szilárdították meg, kétféleképpen használható. Alkalmazható kizárólag a gonosztevők ellen, akiknek felkínálták a szabályok védelmét, de megszegték azokat. De alkalmazható arra is, hogy leigázzanak és állandó alávetettségben tartsanak egy alárendelt csoportot, amelynek mérete az uralkodó csoporthoz képest attól függően lehet nagy vagy kicsi, hogy a kényszernek, a szolidaritásnak és a fegyelmezésnek milyen eszközei állnak a felüllevők rendelkezésére, és hogy mennyire kiszolgáltatottak és mennyire képtelenek a szervezkedésre az alávetettek. (Hart 1995:233)

Az nyilvánvaló, hogy felemás természetű közvetlen kényszerítő és társadalmi intézmények kialakulhatnak és a valóságban kialakulnak, mivel – ahogyan a következőkben hangsúlyozzuk – az adott intézmények mindkét oldalról racionális alkalmazkodást feltételeznek. Eltekintünk azonban annak a kérdésnek a tárgyalásától, hogy a valóságban mennyiben alakulhatnak ki

² Az olyan közvetlen kényszerítő intézmény, amely a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező cselekvési lehetőségeket hoz létre, korlátozva az egyének cselekvési képességeit, nem tiszta testiségi intézmény, de ettől a tipizálásban eltekintünk.

olyan intézmények, amelyek a kényszerítő intézményes helyzetében lévő egyének számára közösségi intézmények.

- A közvetlen kényszerítő intézmények természetének a kényszerített egyének vonatkozásában az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás, és az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg.

Ez következik az arra vonatkozó korábbi (2.2Ab) tételből, hogy milyen körülmények között érvényesül az intézmények tényleges funkciója. Láttuk (uo.), hogy amikor az egyének a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodnak, akkor nem közvetlenül a szabályokhoz, hanem tulajdonképpen az adott szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez alkalmazkodva cselekszenek. A közvetlen kényszerítő intézmények esetében elsődleges jelentőségű az ellenőrzés, amelynek igen lényeges szerepe van abból a szempontból, hogy az intézmények milyen cselekvési lehetőségeket és képességeket hoznak létre, és ezáltal milyen cselekvéseket és összetettebb jelenségeket határoznak meg. Láttuk, hogy ebben az esetben az ellenőrzés szankciói eleve a szükségletek negatív tárgyait képezik az egyének számára

Már a harmadik fejezetben (2.2Bc) is említettük, hogy a fizikai kényszerítéshez, és az ilyen természetű szankciókkal alátámasztott szabályokhoz való racionális alkalmazkodás igen fontos előfeltétele viszonylag nagy számú egyének együttélésének. Vízonylag nagy számú egyének vízonylag rendezett együttélése elképzelhetetlen lenne, ha a valóságban az egyénekre általában véve nem lenne jellemző a közvetlen kényszerítő intézményekhez való racionális alkalmazkodás. Alapvetően az emberek racionális alkalmazkodó képessége, és a közvetlen kényszerítő intézményekhez való racionális alkalmazkodás, nem pedig a szabályok elsajátítása, a szabályokkal való azonosulás teszi lehetővé azt, hogy emberek százai, ezrei, milliói éljenek együtt, egymással rendszeres kölcsönhatásban.

3.2. A közösségi és a társadalmi létezők és értékek

A) A közösségi és a társadalmi fogalma

a) A társadalmiság értelmezései

Az első fejezetben említettük, hogy általánosan elfogadott a szociológia művelői körében az a nézet, amely szerint a szociológiai kutatás tárgyát a társadalmi jelenségek képezik. A szociológiaelmélet alapvető kérdése tehát, hogy milyen természetű létezőket tekinthetünk társadalmi létezőknek, milyen jelenségeket társadalmi jelenségeknek, mire vonatkozik általában a társadalmi jelző. Azonban e kérdésben nem alakult ki egyetértés a szociológiaelmélet, még kevésbé általában a szociológia művelői körében. Már az első fejezetben is idéztük Wallace megállapítását, amely szerint „...kifejezetten a VESZÉLY jelzést kell kitenni a fölé a szerencsétlenül hosszú ideje elhúzódó homályosság fölé, amit a szociológiában a társadalmi kifejezésnek tulajdonítanak.” (Wallace 1988:31) A szociológia elméleteinek sokszínűsége, az egymásnak ellentmondó előfeltételezéseken alapuló szemléletmódok kialakulása, és a különböző szemléletmódok közötti éles viták nagyrészt ennek az alapvető kérdésnek a tisztázatlanságára vezethetők vissza. Bár irányulnak törekvések a különböző szociológiai szemléletmódok egyesítésére, mégis úgy tűnik, hogy a szociológiaelmélet művelői körében – újabb sajátos felfogások kialakulásával és a szociológiaelmélet szétaprózódásával – e kérdésben ahelyett hogy közelednének, inkább távolodnak az álláspontok.

Ha a klasszikusokat nézzük nagyon röviden, Marx korai felfogása szerint a társadalmin „...több egyén együttműködését értjük...” (Marx – Engels 1976:32) Későbbi munkáiban a társadalmi jelzőt többnyire pontosabb meghatározás nélkül, legfontosabb kategóriáival – például a termelési viszonyokkal, az alappal és a felépítménnyel stb. – összefüggésben használja. Weber szerint például az egyének közötti érintkezés társadalmi akkor, „...ha a saját viselkedés értelme szerint mások viselkedéséhez igazodik.” (Weber 1987:51-52) Durkheim szerint a társadalmi tények (fogalmaink szerint a társadalmi létezők – FZ) „...az egyénekhez képest külsődleges cselekvésmódok, gondolkodásformák és érzelmek, amelyek kényszerítő erővel rendelkeznek, s ennek révén ráerőszakolják magukat az egyénre.” (Durkheim 1978:27)

Parsons felfogása szerint a cselekvés elemzése szempontjából a világ társadalmi, fizikai és kulturális objektumokból épül fel. „A társadalmi objektum olyan cselekvő, amely felváltva lehet egy adott másik egyéni cselekvő (alter), a cselekvő, aki önmagában adott mint vonatkoztatási pont (egó), vagy egy kollektivitás, amelyet mint egységet tekintenek a irányultság elemzésének céljára.” (Parsons 1951:4) Rövidebben megfogalmazva „... a társadalmi létezők azok, amelyekkel az egyén kölcsönhatásban van sajátosan társadalmi értelemben.” (Uo.:47) Más megfogalmazásban: „A társadalmin ebben az összefüggésben interaktívát értünk. Társadalmi tárgy egy cselekvő vagy cselekvések rendszere, amelynek a reakciói és beállítottságai jelentősek a vonatkoztatási pontot képező cselekvő számára.” (Parsons – Shils 1962B:65) „A társadalmi tárgyak között megkülönböztetjük az egyéni cselekvőket és a kollektivitásokat...” (Uo.:99) E felfogás szerint tehát a társadalmi egy adott egyén vagy csoport, aki vagy amely más egyénnel vagy csoporttal kölcsönhatásban cselekszik.

A mai szociológiai irodalomban a legszélesebb körben elfogadott értelmében a társadalmi nem más mint „emberek közötti”. Általában azok a szerzők is ilyen tág értelemben használják a társadalmi jelzőt, akik e kifejezés jelentésének nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget. Ehhez képest valamivel szűkebb értelemben a társadalmi létező olyan emberek közötti viselkedés, amelyre ugyanakkor valamiféle szabályszerűség, rendszeresség jellemző. A társadalmi létezőt vagy jelenséget e felfogás szerint általánosságban úgy lehet meghatározni, mint az emberek közötti viselkedés szabályszerűségét, azaz két vagy több ember viselkedésének nem véletlenszerű egybeesését időben és/vagy térben. (Wallace 1988:31)

- A szociológiai irodalomban széles körben elfogadott felfogások szerint a társadalmi létezők az emberek közötti kölcsönhatásokkal összefüggő olyan létezők, amelyek vagy kulturális természetűek, vagy tényszerű és objektív természetűek és bizonyos csoportokra vonatkoznak, vagy szituációktól függő jelentéseket hordoznak, vagy a racionálisan cselekvő egyénekre vonatkoznak.

A normativista szemléletmódot képviselő elméletek felfogása szerint a társadalmi emberek közötti és kulturális. Ilyen értelemben társadalmi az, ami a kulturális értékekre, szabályokra, intézményekre, szerepekre vonatkozik, ami ezekhez normatíván igazodik. A strukturalista szemléletmódban a társadalmi emberek közötti, és az egyes egyénektől független, objektív természetű, így közvetlenül az egyének bizonyos csoportjaira vonatkozik. A kreativisták szemléletmódot képviselő elméletek főleg a kommunikációt vagy egyáltalán a szimbólumok használatát tekintik a társadalmiság ismérvének vagy központi elemének. A racionalista szemléletmódban a társadalmi jelző az egymással kölcsönhatásban racionálisan cselekvő egyénekre vonatkozik.

A normativista és a kreativisták szemléletmód határán elhelyezkedő, vagy a kreativisták szemléletmódot tükröző egyes elméletekben a társadalmiság a kommunikációra, vagy egyáltalán a szimbólumok használatára vonatkozik. (Mead 1973; Winch 1988:42-52) Például Blumer – a kreativisták szemléletmódot tükröző szimbolikus interakcionista – felfogása szerint a társadalmi csoport tagjai számára a tárgyak (általában a létezők – FZ) társadalmi termékek,

amelyek az emberek közötti szimbolikus kölcsönhatásokban, illetve e kölcsönhatásokon belüli meghatározás és értelmezés folyamatában, és e folyamatból keletkeznek. (Blumer 1969:10-12) „Egy tárgy természete (...) az a jelentés, amellyel rendelkezik azzal a személlyel szemben, aki számára tárgy. Ez a jelentés szabja meg azt a módot, ahogyan szemléli a tárgyat, ahogyan kész cselekedni az irányában, és ahogyan kész beszélni róla.” (Uo.:11) A tárgyak jelentése egy személy számára alapvetően abból ered, ahogyan mások meghatározzák számára, akikkel kölcsönhatásban van. A közös jelzések folyamatából közös tárgyak tűnnek fel, amelyek ugyanazzal a jelentéssel rendelkeznek az egyének adott köre számára. „Az ő nézőpontjukból a környezet csak azokból a tárgyakból áll, amelyeket az adott emberek felismernek vagy ismernek. E környezet természete azon jelentés által megszabott, amellyel az azt alkotó tárgyak rendelkeznek az adott emberek számára.” (Uo.:11)

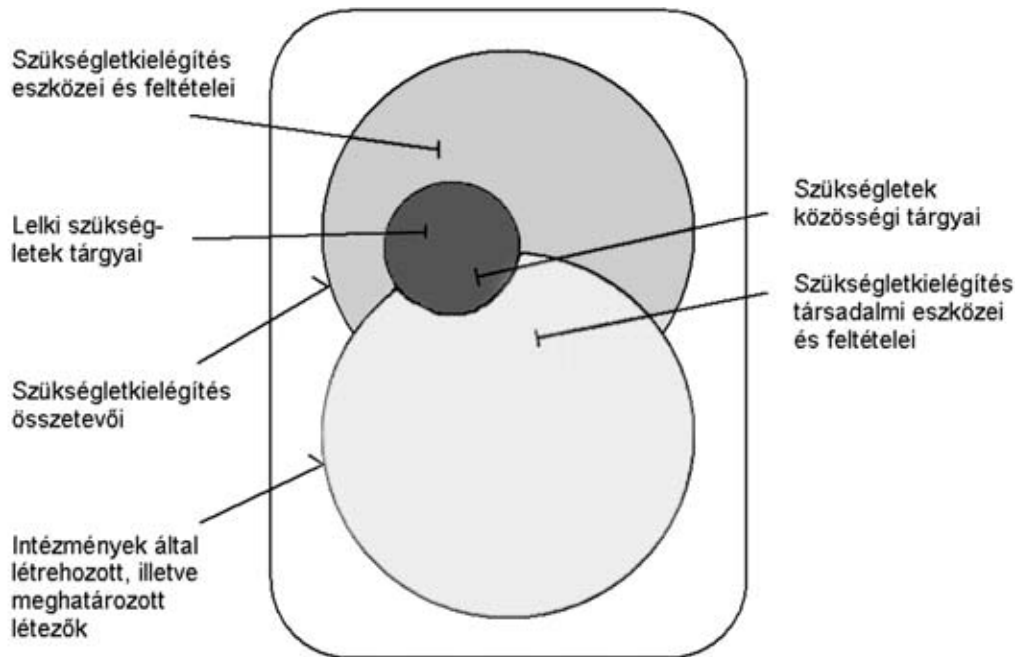
Berger és Luckmann fenomenológiai tudásszociológiája szerint „A személyek közötti (interszubjektív) tapasztalatok lerakódását csak akkor nevezhetjük társadalmi, ha egy jelrendszer segítségével objektiválódnak, azaz ha adott az a lehetőség, hogy a közös tapasztalat objektivációja megismételhető.” (Berger – Luckmann 1998:99) Luhmann felfogása szerint a társadalom kommunikációkból épül fel, mivel a kommunikáció az az elemi alkotórész, amely szükségyszerűen és önmagában társadalmi. (Luhmann 1987:113; 1990:6, 100) Habermas kommunikatív cselekvéseméletében a kommunikáció, illetve a nyelv használata szintén központi szerepet játszik. (Habermas 1984:94-101; ill. 1987:55-60)

Mi itt nem foglalkozunk a társadalmiságra vonatkozó különböző felfogások hiányosságaival. Majd az intézményes szociológia elméletének egészéből, illetve az egyes kérdések részletes tárgyalásából derülhet fény arra, hogy miért nem tartjuk kielégítőnek a fentebb említett felfogásokat. Csupán azt a legfőbb ellenvetésünket hangsúlyozzuk, hogy felfogásunk szerint a társadalmi létezőket nem azonosíthatjuk általában véve az emberek közötti, vagy ebből a szempontból releváns létezőkkel. Az emberek közötti létezők, illetve jelenségek ugyanis nem egyneműek, ezért ezeknek a jelenségeknek nem képzelhető el egy egységes és differenciálatlan elmélete, nevezzük ezt az elméletet szociológiai elméletnek, társadalomelméletnek, vagy másnak. Például az emberek közötti kölcsönhatások részben csupán fiziológiai, illetve fizikai természetűek, részben az adott egyének személyiségéből erednek, részben viszont függetlenek az adott egyének személyiségétől. A második fejezetben (3.1B) azáltal mutattunk rá az emberek közötti létezők, illetve jelenségek különmemű természetére, hogy különbséget tettünk a szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait, valamint a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező létezők között. Hangsúlyoztuk (3.2Ab), hogy a szükségletek általános tárgyait az adott személyekből, illetve az egyének személyiségéből, a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit viszont a környezetből magyarázhatjuk. Az emberek közötti jelenségek egységes, és ebből a szempontból differenciálatlan elmélete tehát csak úgy lenne elképzelhető, ha előfeltételeznénk, hogy ezek a jelenségek a szükségletkielégítés összetevői szempontjából nézve egyneműek. Ezzel az előfeltételezéssel azonban alapvetően lényeges különbségeket és összefüggéseket hagynánk figyelmen kívül.

b) Az elemi közösségi és társadalmi létezők

Bármely tudomány számára alapvető jelentőségű, hogy művelői világosan meg tudják határozni azokat az elemi alkotórészeket, amelyekből az adott tudomány érdeklődési körébe eső valamennyi létező, illetve jelenség felépül. A szociológia számára is alapvető jelentőségű, hogy világosan meg tudjuk határozni a szociológia érdeklődési körébe eső társadalmi létezők elemi alkotórészeit, amelyekből valamennyi társadalmi létező, illetve társadalmi jelenség felépül, és amelyekből gondolatilag is felépíthető.

A szociológiai irodalomban hagyományosan különbséget tesznek két együttélési forma, a közösség és a társadalom között, amely legalább Tönniesig visszavezethető. (Tönnies 1983). E hagyományos megkülönböztetéshez is kapcsolódva, de lényegében az eddig bevezetett fogalmakra és összefüggésekre építve, különbséget tehetünk a közösségi és a társadalmi létezők, illetve jelenségek között. Az ismételtek lehetőség szerinti elkerülése végett a közösség és a társadalom közötti megkülönböztetésre vonatkozó értelmezésekkel itt nem foglalkozunk. E kérdés tárgyalására majd a hatodik fejezetben, a közösségi és a társadalmi csoport fogalmának bevezetéséhez kapcsolódva kerül sor. Majd akkor válhat világosabbá, hogy miért olyan értelemben használjuk a közösségi és a társadalmi jelzőket, illetve miért olyan értelemben különböztetjük meg egymástól a közösségi és a társadalmi létezőket, ahogyan azt már az intézmények tipizálásánál is láthattuk, de különösen ahogyan azt a következőkben láthatjuk.

4.6. ábra: A szükségletkiegészítés közösségi és társadalmi összetevői

A közösségi és a társadalmi létezőket olyan formában határoljuk körül, hogy meghatározzuk a szükségletkiegészítés közösségi és társadalmi összetevőit, ahogyan azt a 4.6. ábrán szemléltetjük. Adottnak véve az egyének bizonyos körét, a különböző természetű létezők – valójában határtalan – halmazán belül relatíve körülhatárolhatók egyrészt azok a létezők, amelyek az egyének adott köre számára a szükségletkiegészítés összetevőit képezik. Másrészt körülhatárolható azoknak a létezőknek a halmaza, amelyeket közvetlenül intézmények hoznak létre, illetve határoznak meg. E két részhalmaz közös részében találjuk a szubjektumokra vonatkoztatva a szükségletkiegészítés azon összetevőit, amelyeket közvetlenül intézmények hoznak létre, illetve határoznak meg.

- *Közösségi létezőknek* nevezzük a lelki szükségletek intézmények által létrehozott, illetve meghatározott tárgyait. *Társadalmi létezőknek* nevezzük a szükségletkiegészítés intézmények által létrehozott, illetve meghatározott eszközeit és feltételeit.

Közösségi létezőknek, illetve a *szükségletkiegészítés közösségi összetevőinek*, vagy a *szükségletkiegészítés közösségi tárgyainak* nevezzük a lelki szükségletek intézmények által létrehozott, illetve meghatározott tárgyait. Minket főleg majd a társadalmi létezők érdekelnek, jóllehet ehhez el kell tudnunk különíteni a szükségletkiegészítés közösségi összetevőit is.

Társadalmi létezőknek nevezzük a szükségletkielégítés intézmények által létrehozott, illetve meghatározott eszközeit és feltételeit. Más kifejezésekkel élve, hosszabban vagy rövidebben fogalmazva, a társadalmi létezőket nevezhetjük a *szükségletkielégítés társadalmi összetevőinek*, vagy a *szükségletkielégítés társadalmi eszközeinek és feltételeinek*, esetleg *társadalmi eszközöknek és feltételeknek*.

A kiemelt meghatározásban szereplő létezőkön túl testiségi létezőknek nevezzük a testi szükségletek intézmények által létrehozott, illetve meghatározott tárgyait és negatív tárgyait. Az utóbb említett létezők számunkra kevésbé jelentősek, ezért ezeket az elemi létezőket az ábrában is elhanyagoltuk.

Bár elvont elméleti szinten úgy határoztuk meg a szóban forgó létezőket, hogy ezeket intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, a valóságban az úgynevezett kvázi-intézmények is létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan létezőket, amelyeket valójában közösségi, társadalmi vagy testiségi létezőknek tekinthetünk. Ennek figyelembevételével különösen a közösségi létezők esetében jelentős, mert az egyének szűk körében az általunk úgynevezett közösségi erkölcs (3.1Aa) révén is közel hasonló hatékonysággal létre lehet hozni, illetve meg lehet határozni közösségi létezőket, mint viszonylag tiszta intézmények révén.

Közösségi létezők jellemzően például egy jól szervezett baráti társaság találkozói, a társaság egyes tagjainak e találkozókon belüli, és a kialakult szabályokhoz igazodó cselekvései, azok az értékek, amelyeket közösen osztanak, az egyes tagok tekintélye, amelyre szert tettek ezen értékekre vonatkoztatva. Közösségi létezők egy vallási szertartás, a szertartásban részt vevők cselekvési lehetőségei és képességei, cselekvései, azok a kegytárgyak, amelyek bizonyos szimbolikus jelentőségre tesznek szert a szertartás során. Társadalmi létezők jellemzően például a pénz, a szakképzettséget igazoló oklevél, az érdemjegy a hallgatók számára, a fizetés az alkalmazott számára, a szervezett munkavégzés, a szervezett oktatás, azok a cselekvési lehetőségek és képességek, amelyeket majd az érdek és az erő fogalma segítségével fejezünk ki stb.

- A szükségletkielégítés intézmények által létrehozott, illetve meghatározott eszközei és feltételei képezik tehát a *társadalmi élet elemi összetevőit*, amelyekből a legbonyolultabb társadalmi képződmény, illetve jelenség is felépül, illetve amelyből gondolatilag is felépíthető.

Eddig a *közvetlen társadalmi létezőket* határoztuk meg, amelyeket közvetlenül intézmények, vagy intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek hoznak létre, illetve határoznak meg. Ezek az összetevők formai szempontból nézve egyrészt lehetnek cselekvési lehetőségek és képességek, illetve olyan összetettebb társadalmi létezők, amelyek intézmények által létrehozott és a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségekből és képességekből épülnek fel. Majd munkánk további részeiben látjuk, hogy ilyen társadalmi létezők az érdekek, az erők, a társadalmi viszonyok, és a társadalmi viszonyokból felépült összetettebb létezők. Másrészt az előbbi természetű cselekvési lehetőségek és képességek, illetve az érdekek, az erők és a társadalmi viszonyok által meghatározott cselekvéseket is közvetlen társadalmi létezőknek tekintjük. Közvetlen társadalmi létezőknek tekinthetjük továbbá az ilyen cselekvésekből felépült nagyobb viselkedési egységeket, kölcsönhatásokat, folyamatokat. Harmadrészt dolgok is lehetnek közvetlenül társadalmi természetűek, amennyiben intézmények által közvetlenül meghatározottak, mint például a pénz, az oklevél, vagy az igazolvány.

Közvetett társadalmi létezőknek tekinthetjük azokat a létezőket, amelyek önmagukban nem társadalmi természetűek, de a közvetlen társadalmi létezők következményeiként értelmezhetők.

- *A szükségletkielégítés társadalmi előfeltételei* magukban foglalják a szükségletkielégítés közvetlen és közvetett társadalmi eszközeit és pozitív feltételeit, valamint a szükségletek azon objektív tárgyait, amelyek a közvetlen társadalmi összetevők funkcióiként állhatnak a szubjektum rendelkezésére. *Társadalmi javaknak* nevezzük a szükségletkielégítés dologi és állapotbeli társadalmi előfeltételeit.

Az előző fejezetben a szükségletkielégítés pozitív összetevőin belül megkülönböztettük a közvetlen szükségletkielégítést és a szükségletkielégítés előfeltételeit. Ugyanakkor hangsúlyoztuk, hogy a szükségletkielégítés előfeltételei meghatározzák a közvetlen szükségletkielégítést. Későbbi fogalmi építkezésünk szempontjából ezért fontos számunkra, hogy a fentebb meghatározott értelemben különbséget tegyünk a szükségletkielégítés előfeltételi között is, kiemelve közülük a társadalmi előfeltételeket. A szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek fogalma tehát magában foglalja a szükségletkielégítés közvetlen és közvetett társadalmi eszközeit és pozitív feltételeit. Valamint a szükségletek azon objektív tárgyait, amelyek a közvetlen társadalmi összetevők funkcióiként állhatnak a szubjektum rendelkezésére. A javak előző fejezetben bevezetett fogalmának megfelelően társadalmi javaknak nevezzük a szükségletkielégítés dologi és állapotbeli társadalmi előfeltételeit.

Közvetve a szükségletek tárgyai is lehetnek társadalmi természetűek, ha a közvetlen társadalmi létezők következményeiként állhatnak a szükségletkielégítés szolgálatában. Például az élelmiszert, a televíziót vagy a lakást nyilvánvalóan nem intézmények teszik a szükségletek tárgyaivá, de olyan értelemben a szükségletkielégítés társadalmi összetevőit képezik, hogy pénzért lehet hozzájuk jutni, a pénz megszerzése érdekében munkát kell vállalni, a munkavállaláshoz szakképesítés szükséges stb. A pénz, a munkavállalás, a szakképesítés ugyanis már közvetlenül is társadalmi természetűek. A következőkben ha társadalmi létezőkről beszélünk, ezen közvetlen társadalmi létezőket értünk, s ha a közvetett társadalmi létezőkre is vagy kizárólag ezekre gondolunk, ezt az adott pontosabb kifejezéssel jelezzük.

Mindaddig a tényszerű társadalmi létezők meghatározásáról volt szó, jelképi természetű tényezők a következő két értelemben tekinthetők társadalmi létezőknek. A második fejezetben (3.1Bb) említettük, hogy jelképi természetű létezők nem önmagukban, hanem csak tényleges következményeik révén lehetnek a szükségletkielégítés eszközei vagy feltételei. Egyrészt tehát intézmények, intézményes szabályok és szerepek annyiban társadalmi létezők, amennyiben tényleges funkcióik révén a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező létezőket hoznak létre, illetve határoznak meg. Másrészt társadalmi létezőknek nevezhetjük azokat a jelképi természetű létezőket, amelyek jelentésükben társadalmi természetű tényszerű létezőkre utalnak, ilyen létezőket fejeznek ki. Ilyen értelemben beszélhetünk például társadalmi tudatról, társadalmi erkölcsről, és a következőkben tárgyalásra kerülő társadalmi értékekről.

B) A közösségi és a társadalmi értékek

a) A kulturális, a közösségi és a társadalmi érték fogalma

A második fejezetben (4.1Ca) adott meghatározásunk szerint az egyes egyének szintjén a kognitív érték a szükségletkielégítés bizonyos, személyközi szempontból jelentős összetevőinek olyan általánosított mintája, amelyben az adott egyén által kívánatosnak tartott állapotban az adott minta érvényességi körébe eső létezők legjelentősebb vonásai tükröződnek. Az értékek egyaránt képezhetnek motívumokat, és alkotórészeit képezhetik a kultúrának. A második fejezetben az egyéni értékekre mint kognitív motívumokra helyeztük a hangsúlyt, a következőkben a kulturális érték fogalmának, valamint a kulturális értékek típusainak a meghatározásával foglalkozunk.

Az egyéni kognitív érték fogalmának ismeretében a kulturális érték – mint a kultúra egyik összetevőjének – fogalmát annak megfelelően határozzuk meg, ahogyan a harmadik fejezetben (1.1Ab) általában a jelképi kultúra fogalmát meghatároztuk.

- A *kulturális érték* olyan érték az egyének adott körében, amely (1) valamennyi egyén tudatának az alkotórészét képezi, és (2) amelyről valamennyi egyén feltételezi, hogy az adott körben mások tudatának is az alkotórészét képezi, és (3) amelynek közlésére egységesen értelmezett szimbólumrendszer alakult ki.

Ahhoz, hogy az egyének adott körében bizonyos kognitív értékek vonatkozásában kulturális értékekről beszélhessünk, mindhárom ismertető jegynek teljesülnie kell. Ha csupán az első, illetve az első és a második ismertető jegy teljesül, az egyének adott körében beszélhetünk hasonló egyéni értékekről, de nem beszélhetünk kulturális értékekről. Ha például a kutató felfedi, hogy két népcsoport körében nagyrészt ugyanazok az értékek jellemzőek, de a nyelvük különböző, nem beszélhetünk a két népcsoport közös kulturális értékeiről. Esetleg csupán történetileg, amennyiben a két népcsoport a történelem során valamikor közös nyelvet beszélt, és értékeik hasonlósága részben ezzel függ össze.

A második fejezetben (4.1Ca) különbséget tettünk a szűkebb és a tágabb értékfelfogás között, és rámutattunk arra, hogy a tágabb értékfelfogásban ellentmondásban van az érték fogalmának tág értelmezése azzal az előfeltételezéssel, hogy az értékek a személyiség tartós tulajdonságait, és a cselekvések személyes motívumait képezik. Láttuk, hogy a tágabb értékfelfogásban rejlő ellentmondás csak a szűkebb szükségletfogalom alapján oldható fel. A szűkebb szükségletfogalmat elfogadva egyrészt értelmezhetjük eleve szűkebben az érték fogalmát, s ilyen értelemben az értékek csak a szükségletek tárgyait tükrözhetik. Másrészt értelmezhetjük tágabban a szóban forgó fogalmat, és ilyen értelemben az értékek tükrözhetik mind a szükségletek tárgyait, mind a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit. Mi végül is hajlottunk a – széles körben elfogadott – tágabb értékfelfogás elfogadására. Hangsúlyoztuk azonban (2. fejezet: 4.Cb), hogy ebben az esetben olyan differenciált értékfelfogásra van szükség, amely egyértelműen megkülönbözteti egymástól egyrészt a személyes értékeket, amelyek a szükségletek tárgyaira vonatkoznak, másrészt az instrumentális értékeket, amelyek a szükségletkielégítés eszközeire és feltételeire vonatkoznak. A következőkben ennek megfelelően különböztetjük meg egymástól a kulturális értékeken belül egyrészt a közösségi és a testiségi értékeket, másrészt a társadalmi értékeket.

- A *közösségi érték* lelki szükségletet tükröző személyes és kulturális érték, azaz a lelki szükséglet általános tárgyának olyan, egymás tudatára is vonatkozó tudatosulása az egyének adott körében, amelyben tükröződik a lelki szükséglet általános tárgyának az egyes egyénekre és egyének adott körére vonatkozó pozitív jelentősége.

A közösségi érték fogalmát tehát nagyon röviden úgy lehet meghatározni, hogy a közösségi érték lelki szükségletet tükröző személyes és kulturális érték. Utalni szeretnénk arra, ahogyan a második fejezetben (4.1Cb) meghatároztuk a személyes érték fogalmát, és ahogyan fentebb meghatároztuk a kulturális érték fogalmát. A közösségi érték olyan érték, amely az egyének adott körében eleget tesz mind a személyes érték, mind a kulturális érték ismertető jegyeinek, hozzá-téve, hogy az adott érték lelki szükségletet fejez ki. Lehet közösségi érték például az őszinteség, a szavahihetőség, a segítőkészség, a műveltség, a barátság, a szerelem, az igazságosság stb.

A közösségi érték kiemelt definíciójában, valamint a testiségi érték és a társadalmi érték következő definícióiban az „egymás tudatára is vonatkozó” megjegyzés röviden azt fejezi ki, hogy az adott érték kulturális természetű. Azaz amellett, hogy (1) valamennyi egyén tudatának az alkotórészét képezi, (2) az adott értékről valamennyi egyén feltételezi, hogy az adott körben mások tudatának is az alkotórészét képezi, és (3) amelynek közlésére egységesen értelmezett szimbólumrendszer alakult ki.

A szükségletek általános tárgyait tükröző értékekben belül a közösségi értékek mellett megkülönböztethetjük a testiségi értékeket, amelyeket azonban inkább közösségi-testiségi értékeknek kellene neveznünk, mert sajátos közösségi értékeként értelmezhetőek. A *testiségi érték* kulturális, és testi szükségletet tükröző személyes érték, azaz a testi szükséglet általános tárgyának olyan, egymás tudatára is vonatkozó tudatosulása az egyének adott körében, amelyben tükröződik a testi szükséglet általános tárgyának az egyes egyénekre és egyének adott körére vonatkozó pozitív jelentősége.

A testiségi érték tehát olyan érték, amely az egyének adott körében eleget tesz mind a kulturális érték, mind a személyes érték ismertető jegyeinek, hozzáátve, hogy az adott érték testi szükségletet fejez ki. A második fejezetben (4.1Cb) említettük azonban, hogy az értékjellegű szükségletek kettős természetű szükségletek, a szükséglet sajátos tárgyára irányuló szükséglettel elválaszthatatlanul összefonódik a megbecsülésre irányuló szükséglet. Azaz, ha egy testi szükséglet általános tárgya értéként tudatosul, ebben az értékben eleve lelki szükséglet, a megbecsülésre irányuló szükséglet is kifejeződik. Például ha egy adott egyén számára érték a testi egészség, a testi tisztaság, vagy a testi erő, ebben nem csupán az egészségre, a tisztaságra, vagy a testi erőre irányuló fiziológiai szükséglete fejeződik ki, hanem az a lelki szükséglete is, hogy egészségével, tisztaságával, vagy testi erejével elnyerje mások megbecsülését. E szerint a testiségi értékek ugyanakkor sajátos közösségi értékeként is értelmezhetőek.

Ha a szűkebb értékfelfogást fogadtuk volna el, kulturális szinten csak az eddig tárgyalt közösségi és testiségi értékekről beszélhetnénk, amelyek idealizált minták formájában a szükségletek tárgyait fejezik ki. A tágabb, és a fentebb említett szempontból differenciált értékfelfogáshoz kapcsolódóan azonban beszélhetünk társadalmi értékekről is, amelyek természete lényegesen eltérő az előbbi értékek természetétől.

- A *társadalmi érték* instrumentális és kulturális érték, tehát az egyének adott körében a szükségletkielégítés társadalmi eszközeinek vagy pozitív feltételeinek általánosított, egymás tudatára is vonatkozó tudati tükröződése, mint az adott körülmények között a legmegfelelőbbnek tartott állapot, képesség vagy viselkedésmód mintája.

A társadalmi érték fogalmát nagyon röviden úgy lehet meghatározni, hogy a társadalmi érték instrumentális és kulturális érték. Tehát utalnunk kell arra, ahogyan a második fejezetben (4.1Cb) meghatároztuk az instrumentális érték fogalmát, és ahogyan fentebb meghatároztuk a kulturális érték fogalmát. A társadalmi érték olyan érték, amely az egyének adott körében eleget tesz mind az instrumentális érték, mind a kulturális érték ismertető jegyeinek. Lehet társadalmi érték például az anyagi gazdagság, a hatékonyság, a magas szakképzettség, a szakszerűség vagy a szakmai igénytelenség, az önállóság vagy a feltétlen engedelmség, az eredetiség vagy a bevett gyakorlat feltétlen követése, a tisztesség vagy a tisztességtelenség stb. Társadalmi értékek tehát olyan kognitív minták is lehetnek, amelyek a személyes és közösségi értékek szempontjából nézve inkább negatív értékeknek lennének tekinthetők, mint értékeknek.

A közösségi értékek az egyes egyének szintjén mint személyes értékek, a társadalmi értékek viszont mint instrumentális értékek motiválják az egyének cselekvéseit. Tehát e vonatkozásban is hangsúlyozzuk azt, amit a második fejezetben (4.1Cb) hangsúlyoztunk, hogy a közösségi értékek mint személyes értékek a személyiségbe, illetve a személyiség szükségleteibe ágyazottak, és a cselekvések személyes motívumait képezik. A társadalmi értékek mint instrumentális értékek viszont csupán ismeretszerű tudattartalmak, a cselekvések instrumentális motívumait képezik, illetve támasztják alá, hosszú távon szolgálják az eligazodást, és a konkrét cselekvések esetében az egyének esetlegesen veszik azokat figyelembe. Az egyének instrumentális értékei révén a társadalmi értékeknek tulajdonképpen annyiban van szerepük a cselekvések motiválásában, amennyiben az egyéneknek a konkrét körülményekre vonatkozóan olyan mértékben hiányosak az ismereteik, hogy megbízhatóbbnak tartják a

tapasztalataiból általánosított és másoktól átvett instrumentális, illetve társadalmi értékekre támaszkodni, mint a konkrét körülményekre vonatkozó hiányos ismereteikre.

A második fejezetben (4.1Cb) is említettük, hogy a személyes és az instrumentális értékek között a valóságban nincs éles határ, tehát a közösségi és a társadalmi értékek között sincs éles határ. A közösségi és a társadalmi értékek részben áthatják, erősítik vagy gyengítik egymást. Ugyanaz a kognitív minta szolgálhat közösségi értéként az emberi élet bizonyos területein, és társadalmi értéként az emberi élet más területein. De ugyanaz a kognitív minta szolgálhat közösségi értéként az emberi élet bizonyos területein, és az adott minta ellenkezője szolgálhat társadalmi értéként az emberi élet más területein. Az előbbi esetben a közösségi és a társadalmi értékek erősítik, az utóbbi esetben viszont gyengítik egymást.

A harmadik fejezetben már hivatkoztunk Parsons azon felfogására, amely szerint a helyeslés mint (személyes) jutalom elterjedésével az általunk úgynevezett társadalmi intézmények érvényességi köreiből (a társadalmi élet szférájában) is a helyeslés mint személyes jutalom válik az egyéneket egy adott státuszban (intézményes helyzetben) magasabb teljesítményekre készítő legfőbb szankciójává. Parsons szerint a teljesítmény (személyes és közösségi) értékévé válik, a teljesítmény értékelése közös értékelés, egy adott egyénre vonatkozó elvárásoknak megfelelő teljesítményt mások helyesléssel jutalmaznak, és az egyént ez készíti magasabb teljesítmények elérésére. Tehát az egyén önmaga méri a saját sikerét az elsajátított közös érték-mintára vonatkoztatva. A kielégülés forrása így sohasem önmagában (illetve elvileg nem) annak a célnak az elérése, amire a teljesítmény irányul, hanem az adott teljesítmény arra az érték-mintára vonatkoztatva, amely jelentőséggel ruházza fel a helyeslést mint (személyes) jutalmat. (Parsons 1951:423) Parsons felfogása szerint így válik a pénz is a siker egyik legfontosabb szimbólumává. (Uo.:424)

Távolinak tűnő hasonlaltal élve, a kétütemű motorok üzemanyagában a benzinnel összekeverve kevés motorolaj is van. Ha nem teszünk egyértelmű különbséget a kőolajszármazékok között, és nem különböztetjük meg a benzint a motorolajtól, könnyen juthatnánk arra a következtetésre, hogy a kétütemű motorok benzin helyett motorolajjal működnek. Ehhez hasonlóan, ha nem különböztetjük meg egymástól elvileg egyértelműen a személyes és az instrumentális értékeket, valamint a közösségi és a társadalmi értékeket, hajlamosak lehetünk arra, hogy mindenhol közösségi értékeket lássunk, ahol egyáltalán látunk valamilyen kulturális értéket.

Mint fentebb említettük, a valóságban a közösségi és a társadalmi értékek bizonyos mértékig áthatják egymást. Ha azonban tágabban értelmezzük – az érték általános fogalmának megfelelően – a kulturális érték fogalmát, elméletileg különbséget kell tennünk a közösségi és a társadalmi értékek között ahhoz, hogy elkerüljük azokat a zavarokat és ellentmondásokat, amelyek a tágabb – és a szóban forgó szempontból differenciálatlan – értékfelfogásban rejlenek. A második fejezetben (4.1Cb) is említettük, hogy homályosságra és ellentmondásosságra vezet a szociológiaelméletben általában értékekről beszélni olyan értelemben, hogy valójában értékeknek tekintjük az instrumentális és a társadalmi értékeket is, elvileg viszont olyan tulajdonságokat tulajdonítunk általában az értékeknek, amelyek valójában csak a személyes és a közösségi értékekre jellemzőek.

Az empirikus értékkutatások alapvető problémája általában egyrészt az, hogy elvileg nem tesznek egyértelmű különbséget a személyes és közösségi, valamint az instrumentális és társadalmi értékek között. Másrészt az, hogy az előbbi problémával összefüggésben nem határolják körül a különböző természetű értékek különböző érvényességi területeit. A személyes és a közösségi értékek ugyanis elvileg, illetve a valóságban döntően az emberi életnek azokon a területein tekinthetők érvényeseknek, amelyeket majd a hatodik fejezetben a közösségi élet szférájának nevezünk. Az instrumentális és a társadalmi értékek viszont elvileg, illetve a valóságban döntően az emberi életnek azokon a területein tekinthetők

értékeseknek, amelyeket majd a hatodik fejezetben a társadalmi élet szférájának nevezünk. Már korábban is említettük, hogy a valóságban tipikusan a közösségi élet keretében értelmezhető például a barátokkal, a szabadidős klub, a játékonysági egyesület, a vallási hitközösség tagjaival, részben a családtagokkal való együttes tevékenység. Ezzel szemben tipikusan a társadalmi élet szférájába esik például a formálisan szervezett munkavégzés, a közigazgatás, a hivatali ügyintézés, a szervezett oktatás és tanulás, vagy az úgynevezett politikai tevékenység.

Vegyük például azt az értékutatást, amelyet Magyarországon végeztek a kilencvenes évek közepén, országos reprezentatív mintán, és amelyben a Milton Rokeach által megkülönböztetett célértékek és eszközértékek rangsorát kísérelték meg feltérképezni. (Varga 2003:156-178) E kutatásban megkülönböztetik a célértékeket és az eszközértékeket, azonban azzal összefüggésben, hogy ez a megkülönböztetés elméletileg homályos, a célértékeknek vagy az eszközértékeknek tekintett értékek fogalmaink szerint esetlegesen lehetnek egyrészt személyes és közösségi értékek, másrészt instrumentális és társadalmi értékek.

A kutatás eredményei szerint a magyar népesség körében a célértékek rangsora a következő, tizennyolc értéket figyelembe véve: béke, család, boldogság, anyagi jólét, haza biztonsága, belső harmónia, szabadság, igaz barátság, munkaöröm, érett szerelem, megbecsülés, emberi önérték, egyenlőség, bölcsesség, érdekes élet, kellemes élet, szépség világa, üdvözülés. Ezen értékek közül a béke, a család, az anyagi jólét, a haza biztonsága, a szabadság, az egyenlőség, a bölcsesség elvileg éppúgy lehet instrumentális és társadalmi érték, mint személyes és közösségi érték. Például az anyagi jólétet érthetjük azt, hogy az egyén tökéletesen kielégíti testi szükségleteit, és ilyen értelemben az anyagi jólét lehet személyes és közösségi-testiségi érték. De az anyagi jólétet érthetjük azt is, hogy az adott egyénnek teljes mértékben rendelkezésére állnak a szükségletkielégítés úgynevezett anyagi előfeltételei, legfőképpen sok pénze van, és ilyen értelemben az anyagi jólét instrumentális és társadalmi érték. Vagy a béke egyrészt jelentheti azt, hogy az egyén a fizikai erőszaktól mentes körülmények között elégheti ki közvetlenül a szükségleteit, és ilyen értelemben a béke személyes és közösségi érték. De jelentheti azt is, hogy az egyén a fizikai erőszaktól mentes körülmények között szerezhethet megfelelő képzettséget, kereshet állást, építheti a hivatali előrelépését, dolgozhat a mindennapokban annak érdekében, hogy rendszeres jövedelemhez jusson, és ilyen értelemben a béke instrumentális és társadalmi érték.

A szóban forgó kutatás eredményei szerint a magyar népesség körében az eszközértékek rangsora a következő, szintén tizennyolc értéket figyelembe véve: értelmes, szavahihető, felelősségteljes, bátor, gerinces, fegyelmezett, logikus gondolkodású, segítőkész, alkotó, önálló, tiszta, előítélet-mentes, jókedélyű, szeretetteljes, udvarias, törekvő, hatékony, megbocsátó, engedelmes. Ezek olyan tulajdonságok, amelyek elvileg egyaránt képviselhetnek személyes és közösségi értékeket vagy instrumentális és társadalmi értékeket. A valóságban inkább képzelhetők el személyes és közösségi értékeként, mint a kutatás időszakában vagy a mai Magyarországon instrumentális és társadalmi értékeként. Nagyon nehezen képzelhető el, hogy a kilencvenes évek közepén az emberek azt gondolták, hogy aki értelmes, szavahihető, felelősségteljes és gerinces, Magyarországon leginkább az tud például megfelelő álláshoz jutni, a munkahelyén a ranglétrán előre lépni, elfogadható munkával viszonylag sokat keresni, vagy esetleg privatizáció révén meggazdagodni. Nem állítjuk, hogy az adott kutatásban eszközértékeknek tekintett, és a rangsor elején álló értékek nem fontosak az egyének számára. Csupán azt állítjuk, hogy ezek az értékek az akkori és a mai Magyarországon nem a fogalmaink szerinti instrumentális és társadalmi értékeként, tehát nem az úgynevezett társadalmi élet szférájában, hanem inkább személyes és közösségi értékeként, tehát a közösségi élet szférájában fontosak.

b) A közösségi és a társadalmi értékek alakulása

A következőkben csupán röviden foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy milyen tényezők által meghatározottan alakulnak az egyének adott körében egyrészt az egyéni értékek, másrészt a kulturális értékek. E kérdésre az instrumentális és a társadalmi értékek vonatkozásában majd visszatérünk a hetedik fejezetben, az érdekek tudatosulásának a tárgyalásánál.

Már a második fejezetben (4.1Ca) is hivatkoztunk arra, hogy Mandler az egyéni kognitív értékek három fő forrását különbözteti meg. Az egyének gyakran értelmezik cselekvéseiket értékek köznapi fogalmaiban, s értékeik részben saját cselekvéseik értékeléséből és értelmezéséből kristályosodnak ki hosszú távon. Az egyéni értékek másik fő forrását a kultúra képezi, amely nagyrészt meghatározza, hogy a különböző létezőket hogyan kell megjeleníteni és értékelni. Az egyének adott köre által osztott kulturális értékeket az egyes egyének főleg tanulás révén sajátítják el. Az egyéni értékek harmadik forrását olyan kognitív struktúrák képezik, mint az adott egyén által megfigyelt jelenségek mintázata, gyakorisága, állandósága, következetessége vagy ellentmondásossága. (Mandler 1993:240-248)

Az értékek kialakulására vonatkozó felfogásokat elemezve Boudon megkülönbözteti egyrészt a fideista felfogást, másrészt a szkeptikus felfogást, harmadrészt a racionális felfogást. (Boudon 2001:27-28) Az értékek kialakulására vonatkozó egyik jellemző, a hitet hangsúlyozó fideista felfogás abból az előfeltételezésből indul ki, hogy az értékeket le lehet vezetni abszolút érvényességű alapelvekből, amelyek nem igényelnek bizonyítást. Például Max Scheler értékelmélete szerint az egyének az értékek olyan érzetének köszönhetően tudatosítják az értékeket, amely hasonló a színek érzetéhez. Ahogyan biztosak vagyunk abban, hogy a fák levelei zöldek, ehhez hasonlóan az értékek érzete megmondja nekünk, hogy bizonyos viselkedések vagy állapotok jók vagy rosszak, elfogadhatóak vagy nem. (Uo.:28-30)

A másik jellemző felfogást a szkeptikus elméletek képviselik, amelyek szerint az értékekre vonatkozó elképzeléseket nem lehet megindokolni. Ide sorolhatók egyrészt a döntéseméletek, amelyek abból a feltételezésből indulnak ki, hogy az értékekre vonatkozó elképzelések olyan alapelveken nyugszanak, amelyeket az egyének szabadon, önkényesen választanak. A széles körben elfogadott értelmezés szerint például Max Weber értékelmélete is e felfogáshoz sorolható. Egyes esetekben lehetetlen kimutatni, hogy egy adott egyénnek inkább egy bizonyos értéket kellene választania, mint egy másikat, és az egyének gyakran nem tudják megindokolni az értékekre vonatkozó választásaikat. A szkeptikus elméletek másik válfaját a kauzalista és a kulturalista elméletek képviselik, amelyek abból a feltételezésből indulnak ki, hogy azokat az alapelveket, amelyeken az értékek nyugszanak, anyagi, kulturális, irracionális mechanizmusok és okok ültetik be az emberek tudatába. A cselekvő egyének nincsenek tudatában ezeknek a mechanizmusoknak és okoknak, és az arra vonatkozó elképzeléseik, hogy értékeik ésszerűen indokolhatók, csupán illúziók. Boudon ide sorolja a „kulturalista” elméleteket is, amelyek szerint az egyének azért sajátítanak el bizonyos értékeket, mert a környezetükben mások is osztják azokat. E felfogás szerint az egyéni értékek a kulturális értékek vetületei, annak eredményeként, hogy a kulturális értékeket az egyének a szocializáció során elsajátítják, a személyiségükbe építik. (Boudon 2001:4-5, 30-40)

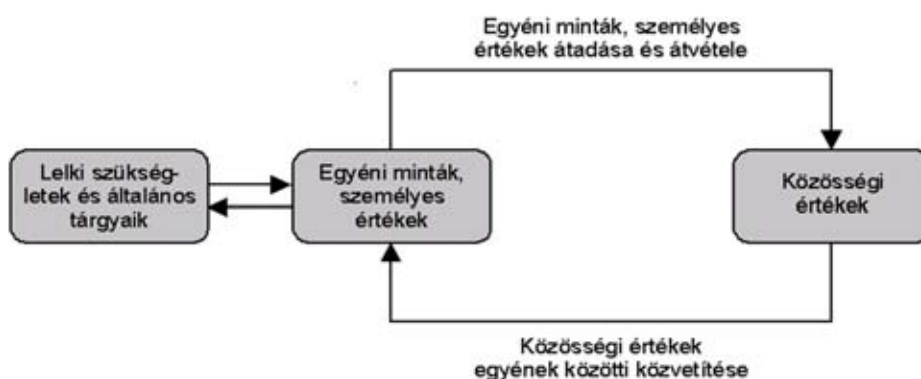
A harmadik jellemző felfogást a racionális elméletek képviselik, amelyek szerint az egyének azért fogadnak el egyetértően bizonyos értékeket, mert erre alapos indokuk van. Az egyes egyének ugyanakkor azon a véleményen vannak, hogy ha ők úgy érzik, az általuk osztott értékek meggyőző indokokon alapulnak, ezeket az indokokat másoknak is meggyőzőeknek kell tartaniuk. A racionális elméletek egyik válfaját a haszonelvű elméletek képezik, amelyek szerint az egyének azért osztanak bizonyos értékeket, mert ezek megfelelnek érdekeiknek. Azaz ezek az értékek eleve olyan cselekvési alternatívák megvalósítását kívánják az egyénektől, amelyek az adott körülmények között számukra az optimális alternatívákat

jelentik. A racionális elméletek másik válfajaként Boudon a funkcionalista elméleteket említi, de felfogásunk szerint ezek az elméletek inkább a fentebb említett „kulturalista” elméletek közé sorolhatók. E felfogás szerint az egyének annyiban osztanak egy adott értéket, amennyiben megfelelően szolgálja az adott rendszer vagy alrendszer fennmaradását és hatékony működését. A racionális elméletek harmadik válfaját a kognitivisták elméletek képezik, amelyek szerint az egyének adott körében osztott értékek olyan eljárásmodokból erednek, amelyeket az adott egyének elfogadhatónak tartanak. (Boudon 2001:40-46) Boudon szerint például Habermas racionális elmélete tisztán eljárásbeli: *X-et* jónak lehet tekinteni, ha egy szabadon vitázó gyülekezet arra a következtetésre jutna, hogy *X* jó. (Uo.:9)

Az értékek alakulására vonatkozó következő összefüggések nem tekinthetők az általunk kidolgozott elmélet rendszeres részének, csupán valószínűségi összefüggéseként értelmezhetők. A kiemelt formában is hangsúlyozott összefüggéseket azonban majd általában előfeltételezéseként fogadjuk el. Felfogásunk szerint az egyéni értékek és a kulturális értékek alakulása ugyanazon folyamat két oldala, és ezek az oldalak csupán analitikusan különböztethetők meg egymástól. Az egyének összességét figyelembe véve, az egyéni mintákból és értékekből formálódnak a kulturális értékek, viszont az egyes egyéneket figyelembe véve, a kulturális értékek formálják az egyes egyének értékeit. Majd látjuk, hogy az összefüggéseknek e köréből való kilépést az jelenti, hogy az értékeket végül is a szükségletkielégítés valóságos összetevői alakítják, mind az egyes egyének, mind a kultúra szintjén. A személyes és a közösségi értékek alakulásának legfőbb összefüggései a következők, amelyeket a 4.7. ábrán szemléltetünk. A testiségi értékek a közösségi értékekhez hasonlóan alakulnak ki, ezért a testiségi értékek kialakulásának a kérdésével külön nem foglalkozunk.

(1) Az egyének szükségleteik közvetlen kielégítése során szerzett tapasztalataik, e tevékenységi területen mások megfigyelése, és mások tapasztalatainak az átvétele alapján kialakítják elképzeléseiket a szükségletek általános tárgyairól. Valamint kialakítják elképzeléseiket a szükségletek általános tárgyainak ideális állapotairól, és ezek az általánosított minták képezik személyes értékeiket.

(2) Az egymással rendszeres kölcsönhatásban lévő egyének az általánosított mintákra mint személyes értékekre vonatkozó elképzeléseiket átadják egymásnak és átveszik egymástól, és többé vagy kevésbé kölcsönösen módosítják saját és mások elképzeléseit. Ily módon alakulnak ki olyan általánosított minták, amelyek közősek az egyének adott körében, azaz kialakulnak a közösségi értékek. A már előzetesen kialakult közösségi értékek ebben a folyamatban tovább formálódnak.

4.7. ábra: A személyes és a közösségi értékek alakulása

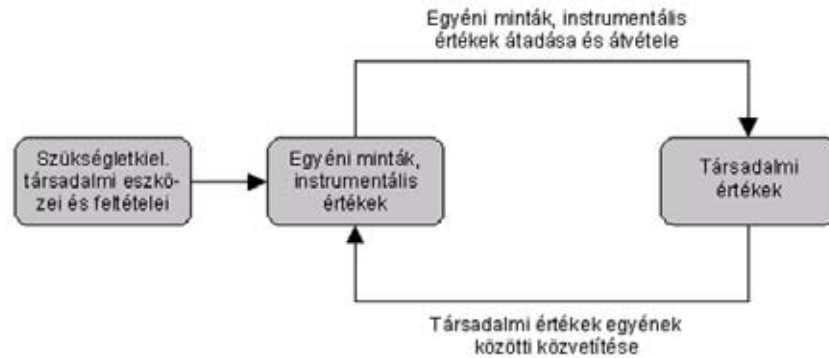
(3) Ha az egyének adott körében már kialakultak közösségi értékek, az értékek egyének közötti átadása és átvétele során az egyes egyének felé mások nagyrészt vagy főleg már a közösségi értékeket közvetítik. A közösségi értékek ily módon formálják az egyes egyének személyes értékeit.

(4) Mivel a közösségi értékeknek megfelelő személyes tulajdonságokhoz és viselkedésekhez mások elismerése, megbecsülése kapcsolódik, a közösségi értékek formálják az egyes egyének lelki szükségleteit, illetve e szükségletekkel összefüggésben bizonyos mértékig testi szükségleteit is. Ily módon tehát a közösségi értékek elsajátításával újabban kialakult személyes értékek a szükségletekben is megalapozódnak.

Az egyének adott körében, amelyben kialakulnak közösségi értékek, a lelki szükségletek, illetve a lelki szükségletek általános tárgyai és a közösségi értékek nagyrészt megfelelnek egymásnak. Csupán e két tényezőt figyelembe véve nem dönthetjük el, hogy melyik az elsődleges, amely döntően meghatározza a másik tényezőt is, mivel kölcsönösen formálják egymást. Azonban a két tényező közül a szükségletek kötődnek bizonyos meghatározó tényezőkhez, és ezzel függ össze a kiemelt gondolat.

- Végso soron a szükségletek, és a szükségletek általános tárgyai alapján alakulnak a személyes értékek és a közösségi értékek. A szükségletek alakulását viszont történetileg alapvetően meghatározzák a szükségletkielégítés előfeltételei, különösen a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételei.

A szükségletkielégítés társadalmi előfeltételei annak meghatározása révén határozzák meg történetileg a szükségleteket, hogy bizonyos szükségleteket milyen mértékben és milyen módon lehet kielégíteni, ahogyan azt majd a hatodik és különösen a tizenharmadik fejezetben látni fogjuk. Parsons szerint az értékek mintákként szolgálnak az irányultságok alternatívái közötti választások számára, és inkább kulturálisak, azaz az adott egyének körében közösen osztottak, mint az egyes egyénekre jellemző értékek. (Parsons 1951:12) Felfogásunk szerint az egyének adott körében az egyes egyének személyes értékei és a közösségi értékek többé vagy kevésbé rendszerint eltérnek egymástól. Olyan személyes értékek mellett, amelyek ugyanakkor közösségi értékek is, az egyes egyének rendelkezhetnek olyan sajátos személyes értékekkel, amelyek az egyének adott körében nem közösségi értékek, de az egyéneknek egy másik körében esetleg lehetnek közösségi értékek is. Például egy baráti társaság egyes tagjainak a személyes értékei részben közösségi értékek, amelyek tehát a társaság valamennyi tagja számára személyes értékeket jelentenek. De a társaság egyes tagjai valószínűleg részben eltérő személyes értékeket sajátítottak el a családjukban, és ezek az értékek tartósak maradhatnak azt követően is, hogy az egyének egy adott baráti társaság tagjaivá váltak. A társadalmi értékek kialakulásának és formálódásának a folyamata nagyrészt hasonló a közösségi értékek formálódásának a folyamatához. De majd alább látjuk, hogy a kulturális értékek e két típusának az alakulása között van egy alapvető különbség. Az instrumentális és a társadalmi értékek alakulásának legfőbb összefüggései a következők, amelyeket a 4.8. ábrán szemléltetünk.

4.8. ábra: Az instrumentális és a társadalmi értékek alakulása

(1) Az egyének a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtése során szerzett személyes tapasztalataik, e tevékenységi területen mások megfigyelése, és mások tapasztalatainak az átvétele alapján nagyrészt megismerik a szükségletkielégítés valóságos eszközeit és feltételeit. Valamint kialakítják elképzeléseiket ezen eszközök és feltételek viszonylag ideális, de még megvalósítható állapotairól, és ezek az általánosított minták képezik instrumentális értékeiket.

(2) Az egymással rendszeres kölcsönhatásban lévő egyének az általánosított mintákra mint instrumentális értékekre vonatkozó elképzeléseiket adják egymásnak és átveszik egymástól, és többé vagy kevésbé kölcsönösen módosítják saját és mások elképzeléseit. Ily módon alakulnak ki olyan általánosított minták, amelyek közősek az egyének adott körében, azaz kialakulnak a társadalmi értékek. A már előzetesen kialakult társadalmi értékek ebben a folyamatban tovább formálódnak.

(3) Ha az egyének adott körében már kialakultak társadalmi értékek, az értékek egyének közötti átadása és átvétele során az egyes egyének felé mások nagyrészt vagy főleg már a társadalmi értékeket közvetítik. A társadalmi értékek ily módon formálják az egyes egyének instrumentális értékeit.

(4) Az alapvető különbség a közösségi értékek alakulásához és működéséhez képest az, hogy a társadalmi értékek, és az egyes egyének instrumentális értékei elvileg nem alakítják, csupán viszonylag idealizált formában tükrözik a szükségletkielégítés valóságos társadalmi eszközeit és feltételeit. A társadalmi értékek közvetlenül nincsenek hatással a valóságos társadalmi eszközökre és feltételekre. A második fejezetben (3.2Ab) hangsúlyoztuk, hogy a szükségletkielégítés eszközei és feltételei függetlenek az egyes egyének személyiségétől, de nyilvánvalóan függetlenek attól is, hogy az egyes egyének mit gondolnak ezekről az eszközökről és feltételekről, illetve ezek ideális állapotairól. A társadalmi értékek alapvetően annyiban lehetnek hatással a szükségletkielégítés társadalmi eszközeire és feltételeire, amennyiben az adott társadalmi intézmények fedezetével rendelkező egyének bizonyos társadalmi értékeket szemmel tartva alakítanak ki intézményeket, és ezen intézmények létrehozzák, illetve meghatározzák a szükségletkielégítés társadalmi eszközeit és feltételeit.

- Végző soron az egyének adott körében kialakult társadalmi értékeket elvileg a szükségletkielégítés valóságos társadalmi eszközei és feltételei határozzák meg. Az egyének ugyanis szándékaik szerint olyan társadalmi értékeket alakítanak ki, amelyek az adott körülmények között megfelelően segítik az eligazodást.

Az instrumentális és a társadalmi értékeknek tehát „földhöz ragadtaknak” kell lenniük, csak olyan mértékben szakadhatnak el a szükségletkielégítés valóságos társadalmi eszközeitől és

feltételeitől, hogy még megfelelően szolgálják a társadalmi intézményekhez, és általában a társadalmi valósághoz való racionális alkalmazkodást. Például, hiába szeretne valaki olyan körülmények között dolgozni, amelyre a szakszerűség, az igazságosság, a tisztesség és az őszinteség jellemző, ezek a személyes értékek tűnhetnek csak vágyálmoknak a munka világában. Ha azt tapasztalja, hogy a szakszerűség, az igazságosság, a tisztesség és az őszinteség követése nem szolgálja megfelelően a racionális alkalmazkodást, azaz nem „kifizetődő”, ezeket a mintákat instrumentális és társadalmi értékeként nem ismeri el. A társadalmi értékek meghatározottsága történetileg érvényesül, tehát egy adott időpontban fedezhetünk fel ellentmondásokat a társadalmi értékek és a valóságos társadalmi eszközök és feltételek adott egyének számára viszonylag ideálisnak, de még valójában megvalósíthatónak tekinthető állapotai között. A társadalmi értékek azonban – a közösségi értékektől eltérően – viszonylag rugalmasan, rövidebb távon igazodhatnak a szükségletkielégítés valóságos eszközeihez és feltételeihez.

Az egyes egyének instrumentális értékeit különböző mértékben alakíthatják egyrészt személyes tapasztalatai, másrészt a társadalmi értékek. Például a pályaválasztás előtt álló középiskolás diákok igen kevés személyes tapasztalattal rendelkeznek arra vonatkozóan, hogy majd munkavállalóként a szükségletkielégítés milyen társadalmi eszközei és feltételei menyiben lesznek jelentősek számukra. Személyes tapasztalataik alapján igen keveset tudhatnak például arról, hogy milyen fontos szerepet tölt be az egyetemi oklevél, a valóságos szaktudás, a nyelvismeret abban, hogy valaki megfelelő álláshoz jusson, és hogy egész élete során mennyi erőfeszítés árán milyen mértékben teremtheti meg önmaga, és esetleg a családja számára a szükségletkielégítés előfeltételeit. Főleg a társadalmi értékek átvétele útján alakítják ki saját instrumentális értékeiket a viszonylag ideálisnak, de még elérhetőnek tartott jövedelemre, szakképzettségre, állásra, előrejutásra stb. vonatkozóan, és nagyrészt ezek az értékek befolyásolják őket például a pályaválasztásban. Azonban az egyes egyének minél több személyes tapasztalattal rendelkeznek a szükségletkielégítés azon társadalmi eszközeire és feltételeire vonatkozóan, amelyeket az instrumentális értékek viszonylag idealizált formában kifejeznek, ezek az értékek annál inkább a személyes tapasztalatokon alapulnak. A személyes tapasztalatok alapján kialakult instrumentális értékek egymás közötti átadása és átvétele révén az egyének ugyanakkor formálják környezetükben mások instrumentális értékeit, azaz a társadalmi értékeket is.

A közösségi értékek tárgyalásánál említetthez hasonlóan, az egyének adott körében az egyes egyének instrumentális értékei és a társadalmi értékek többé vagy kevésbé rendszerint eltérnek egymástól. Olyan instrumentális értékek mellett, amelyek ugyanakkor társadalmi értékek is, az egyes egyének rendelkezhetnek olyan sajátos instrumentális értékekkel, amelyek az egyének adott körében nem társadalmi értékek, de az egyéneknek egy másik körében esetleg lehetnek társadalmi értékek is.

Az intézmény előző fejezetben bevezetett fogalmához kapcsolódva ebben a fejezetben az intézmények fedezetük szerinti típusaival, funkcióival, valamint – az intézményekkel összefüggésben – a társadalmiság értelmezésével foglalkoztunk. Érdeklődésünk középpontjában főleg az a kérdés állt, hogy az intézmények milyen módon határozzák meg az egyének cselekvéseit, és ezáltal a cselekvések összegeződéseiként vagy következményeiként értelmezhető jelenségeket, és ezzel összefüggésben hogyan értelmezhetőek a társadalmi létezők és a társadalmi jelenségek. A következő fejezetben majd a cselekvésekkel mint racionális cselekvésekkel, a társadalmi cselekvés és a társadalmi kölcsönhatás fogalmával foglalkozunk, valamint rávilágítunk arra, hogy az intézményes szociológia elméletében hogyan közelítünk a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások meghatározottságához.

Irodalom

Alexander, Jeffrey C. – Bernhard Giesen – Richard Münch – Neil J. Smelser (ed.) 1987: The Micro-Macro Link. Berkeley: University of California Press

Alexander, Jeffrey C. 1996: Szociológiaelmélet a II. világháború után. Budapest: Ballasi Kiadó

Berger, Peter L. – Thomas Luckmann, 1998: A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés. Budapest: József Műhely Kiadó

Blumer, Herbert 1969: Symbolic Interactionism. Perspective and Method. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press

Boudon, Raymond 2001: The Origin of Values. Sociology and Philosophy of Beliefs. New Brunswick and London: Transaction Publishers

Coing, Helmut 1996: A jogfilozófia alapjai. Budapest: Osiris Kiadó

Coleman, James S. 1990: Foundations of Social Theory. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.

Csontos László (vál.)1998: A racionális döntések elmélete. Budapest: Osiris Kiadó

Durkheim, Emile 1978: A társadalmi tények magyarázatához. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Durkheim, Emile 1986: A társadalmi munkamegosztásról. Budapest: MTA. Szociológiai Kutató Intézet

Ellickson, Robert C. 1991: Order Without Law: How Neighbours Settle Disputes. Cambridge: Harvard University Press

Farkas Zoltán 1997: A társadalmi viszonyok. Az intézményes szociológia elmélete. Miskolc: Bíbor Kiadó

Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.) 2000: Szociológiai irányzatok a XX. században. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó

Garfinkel, Harold 1967: Studies in Ethnomethodology. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall

Garfinkel, Harold 2000: Mi az etnometodológia?. In: Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): Szociológiai irányzatok a XX. században. Budapest: Új mandátum Könyvkiadó, 352-378.

Giddens, Anthony 1984: The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration. Cambridge: Polity Press

Goffman, Erving 1981: A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Budapest: Gondolat Kiadó

Habermas, Jürgen 1984: The Theory of Communicative Action. Volume 1. Reason and Rationalization of Society. Boston: Beacon Press

Habermas, Jürgen 1987: A kommunikatív cselekvés elmélete. Budapest: A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő különkiadványa. ELTE

Habermas, Jürgen 1995: The Theory of Communicative Action. Volume 2. Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason. (1987) Cambridge: Polity Press

Handel, Warren H. 1993: Contemporary Sociological Theory. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall

- Hart, H. L. A. 1995: A jog fogalma. Budapest: Osiris Kiadó
- Hechter, Michael – Karl-Dieter Opp – Reinhard Wipplet (ed.) 1990: Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects. New York: Walter de Gruyter
- Hechter, Michael – Karl-Dieter Opp (ed.) 2001A: Social Norms. New York: Russell Sage Foundation
- Hechter, Michael – Karl-Dieter Opp 2001B: Introduction. In. (ed.): Social Norms. New York: Russell Sage Foundation, XI-XX.
- Hechter, Michael 1987: Principles of Group Solidarity. Los Angeles: University of California Press
- Hechter, Michael 1990: The Emergence of Cooperative Social Institutions. In: Michael Hechter – Karl-Dieter Opp – Reinhard Wipplet (ed.) Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects. New York: Walter de Gruyter, 13-33.
- Horkheimer, Max 1976: Hagymányos és kritikai elmélet. In: Papp Zsolt (szerk.): Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában. Budapest: Gondolat Kiadó, 43-116.
- Horn, Christine 2001: Sociological Perspectives on the Emergence of Social Norms. In: Michael Hechter – Karl-Dieter Opp (ed.): Social Norms. New York: Russell Sage Foundation, 3-34.
- Kulcsár Kálmán 1987: Politikai és jogszociológia. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Kulcsár Kálmán 1989: A modernizáció és a jog. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Kulcsár Kálmán 1997: Jogszociológia. Budapest: Kulturtrade Kiadó
- Lockwood, David 2000: Néhány megjegyzés „a társadalmi rendszer”-ről. In: Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): Szociológiai irányzatok a XX. században. Budapest: Új mandátum Könyvkiadó, 105-116.
- Luhmann, Niklas 1987: The Evolutionary Differentiation between Society and Interaction. In: Jeffrey C. Alexander – Bernhard Giesen – Richard Münch – Neil J. Smelser (ed) The Micro-Macro Link. Berkeley: University of California Press, 112-131.
- Luhmann, Niklas 1990: Essays on Self-Reference. New York: Columbia University Press
- Malinowski, Bronislaw 2000: A funkcionális elemzés. In: Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): Szociológiai irányzatok a XX.
- Mandler, George 1993: Approaches to a Psychology of Values. In: Michael Hechter – Lynn Nadel – Richard E. Michod (ed.): The Origin of Values. New York: Aldine de Gruyter, 229-258.
- Marx, K. – F. Engels 1976: A német ideológia. Budapest: MEM 3. kötet
- Mead, George. Herbert 1973: A pszichikum, az én és a társadalom. Budapest: Gondolat Kiadó
- Mérei Ferenc 1989: Társ és csoport. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Merton, Robert K. 1980: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Budapest: Gondolat Kiadó
- Moe, Ronald C. 1994: A privatizáció korlátai. In: Richard J. Stillman (szerk.): Közigazgatás. Public Administration. Budapest: Osiris-Századvég Kiadó, 157-169.
- Némédi Dénes (szerk.) 1988: Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás). Budapest: Szociológiai füzetek (45.)
- Orthmayr Imre 1997: Módszertani individualizmus. Szociológiai Szemle, 3: 3-31.
- Papp Zsolt (szerk.) 1976: Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában. Budapest: Gondolat Kiadó

- Parsons, Talcott – Edward A. Shils (ed.) 1962A: Toward a General Theory of Action. (1951) New York: Harper and Row Publishers
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils 1962B: Values, Motives, and Systems of Action. In: (ed.): Toward a General Theory of Action. (1951) New York: Harper and Row Publishers, 45-275.
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils 1988: A társadalmi rendszer. In: Némedi Dénes (szerk.) 1988: Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás). Budapest: Szociológiai füzetek (45), 5-37.
- Parsons, Talcott 1951: The Social System. New York: Free Press
- Parsons, Talcott 1967: Sociological Theory and Modern Society. New York: The Free Press; London: Collier-MacMillan Limited
- Parsons, Talcott 1988: A politikai hatalom fogalmáról. In: Némedi Dénes (szerk.): Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás). Budapest: Szociológiai füzetek (45), 38-83.
- Rex, John 1981: Social Conflict. A Conceptual and Theoretical Analysis. London and New York: Longman Group Limited
- Sári János 1995: A hatalommegosztás történelmi dimenziói és mai értelme, avagy az alkotmányos rendszerek első logikája. Budapest: Osiris Kiadó
- Scott, W. Richard 1995: Institutions and Organizations. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications
- Smelser, Neil J. (ed.) 1988A: Handbook of Sociology. Newbury Park: Sage Publications
- Stillman, Richard J. 1994: Közigazgatás. Public Administration. Budapest: Osiris-Századvég Kiadó
- Szabadsfalvi József – Szabó Béla – Szabó Miklós – H. Szilágyi István – Takács Péter – Zódi Zsolt 1995: Bevezetés a jog- és államtudományokba. Miskolc: Bíbor Kiadó
- Szabó Miklós 1995: A jogforrás. In: Szabadsfalvi József – Szabó Béla – Szabó Miklós – H. Szilágyi István – Takács Péter – Zódi Zsolt: Bevezetés a jog- és államtudományokba. Miskolc: Bíbor Kiadó, 25-52.
- Tönnies, Ferdinand. 1983: Közösség és társadalom. Budapest: Gondolat Könyvkiadó
- Ullmann-Margalit, Edna 1977: The Emergence of Norms. Oxford: Clarendon Press
- Ullmann-Margalit, Edna 1998: Koordinációs normák. In: Csontos László (vál.): A racionális döntések elmélete. Budapest: Osiris Kiadó, 161-190.
- Varga Károly 2003: Értékek fénykörében. 40 év értékkutatás és jelen országos értékvizsgálat. Adalék egy új nemzetstratégia megalapozásához. Akadémiai Kiadó
- Wallace Walter L. 1988: Toward a Disciplinary Matrix in Sociology. In: Neil J. Smelser (ed.) Handbook of Sociology. Newbury Park: Sage Publication, 23-76.
- Weber, M. 1987: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Winch, Peter 1988: A társadalomtudomány eszméje és viszonya a filozófiához. Budapest: Akadémiai Kiadó

Farkas Zoltán

AZ INTÉZMÉNYEK FEDEZETE, FUNKCIÓJA ÉS A TÁRSADALMISÁG

Előadásvázlat 4.

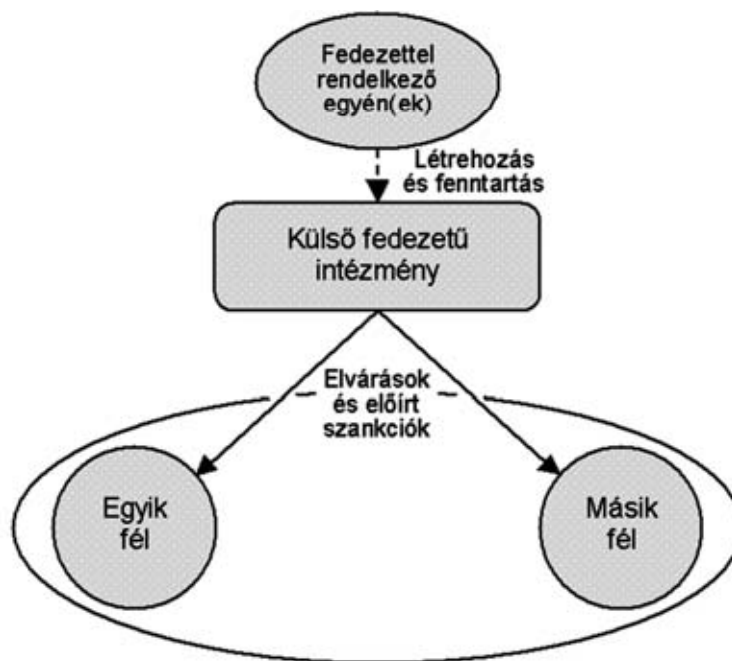
1. Az intézmények fedezete és kialakítása

1.1. Az intézmények fedezete és formalitása

A) A külső és a belső fedezetű intézmények

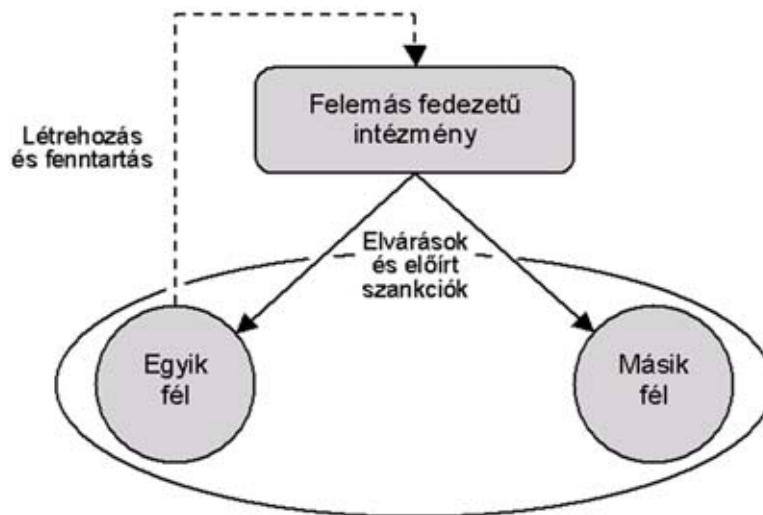
a) A külső és a felemás fedezetű intézmények

- A *külső fedezetű intézmény* fedezetével az intézményes szabályok érvényességi körén kívüli egyén vagy csoport rendelkezik, az intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyénektől függetlenül. Az ilyen intézmény tehát az érvényességi körébe eső szubjektumoktól függetlenül, objektíve létezik.

4.1. ábra: A külső fedezetű intézmény

- A külső fedezetű intézmény fedezetével rendelkező egyén vagy csoport az ellenőrzést gyakorolhatja közvetlenül, vagy részben megbízottain keresztül, s a megbízottak az intézményes szabályok érvényességi körébe is eshetnek.

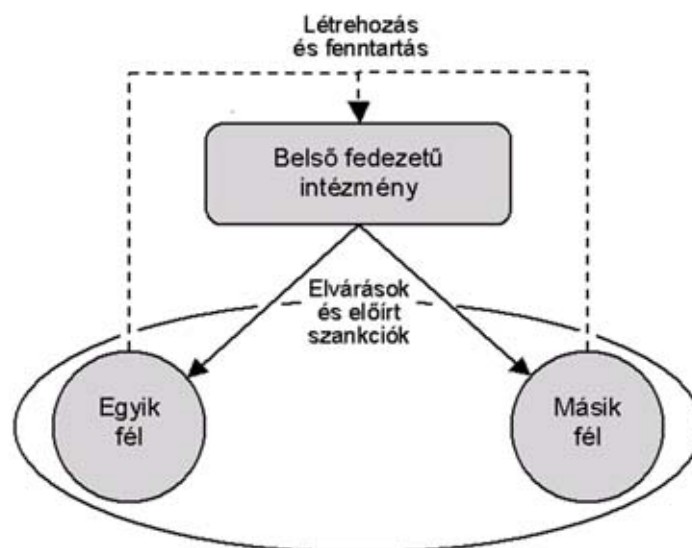

4.2. ábra: Az egyoldalúan belső és külső fedezetű intézmény

- A *felemás fedezetű intézmény*, tehát az egyoldalúan belső és külső fedezetű intézmény az intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyik fél szempontjából nézve belső fedezetű, a másik fél szempontjából nézve viszont külső fedezetű intézmény.

b) A belső fedezetű intézmények és az intézményes erkölcs

- A *belső fedezetű intézmény* fedezetével az intézmény érvényességi körébe eső egyének, illetve csoportok együttesen rendelkeznek. Tehát együttesen hozzák létre az intézmény szabályait, ezen belül az intézményes szabályokat, és együttesen ellenőrzik e szabályok érvényesülését.

4.3. ábra: A belső fedezetű intézmény

- Ha a belső fedezetű intézmény érvényességi körébe viszonylag sok (húsz körüli főnél több) egyén tartozik, az intézmény érvényességi körébe eső egyéneknek megbízottakat kell maguk közül kinevezniük, akiket felruháznak az ellenőrzés képességével, miközben a megbízottak cselekvéseit együttesen ellenőrzik.
- *Intézményes erkölcsnek* nevezzük, és a tapasztalat szintjén belső fedezetű intézménynek tekintjük az olyan erkölcsi szabályokból álló szabályrendszert, amelynek – az egyének viszonylag szűk körére kiterjedő – érvényességi körében az ellenőrzés bár kifejezetten nem szabályozott, de valójában rendszeres és hatékony.

B) A jogi, a formális és a nem formális intézmények

a) A jogi és a jogszerű intézmények

- *A jogi intézmények* egy adott térbeli területen élő egyének körében érvényesnek tekinthető olyan intézmények, amelyek fedezetével rendelkező egyének az adott térbeli területen kizárólagosan rendelkeznek a fizikai erőszak – az adott intézményes szabályok szerint szabályszerűen alkalmazható – cselekvési eszközével, amelyet az intézményes szabályok érvényesítésében alapvető szankcióként felhasználnak.
- *A jogszerű szabályok és intézmények* azok a nem jogi szabályok és intézmények, (1) amelyek kialakításának és fenntartásának a képességével adott egyéneket közvetlenül, vagy más jogszerű szabályok és intézmények közvetítésével jogi intézmények ruháznak fel, és (2) amelyek normatíváé megfelelnek a jogi intézmények általánosabb szabályainak.

b) A formális és a nem formális intézmények

- *A formális szabályok* olyan jogi szabályok vagy olyan jogszerű szabályok, (1) amelyek egy írásban is rögzített szabályrendszerben megtalálhatók, vagy amelyeket adott egyének az előbbi szabályok által meghatározott hatáskörükben hoztak létre, és amelyek az előbbi szabályrendszer általánosabb szabályainak a részletezéseit jelentik; és (2) amelyeket jogi vagy jogszerű szabályokként a jogi intézményrendszer fedezetével rendelkező egyének adott köre elismer, és amelyek fedezetével ezért végső soron rendelkezik.
- Elvileg fogalmazhatunk úgy, hogy a *formális intézmények* formális szabályokból, a *nem formális intézmények* nem formális szabályokból épülnek fel. A valóságban azonban viszonylag tisztán formális intézményeket igen ritkán találunk.
- A formális intézményeknek is tekinthető valóságos intézmények általában olyan *kvázi-formális intézmények*, amelyek döntően formális, de nagyrészt nem formális szabályokból épülnek fel, és nem formális szabályaik a formális szabályokhoz kapcsolódva rendelkeznek hatékony fedezettel.

1.2. Az intézmények kialakítása és elfogadása

A) Az intézmények kialakítása

a) A kialakítás főbb megközelítései

b) A külső és a belső fedezetű intézmények kialakítása

- Tudatosan az egyének szabályokat és intézményeket azzal a szándékkal hoznak létre és tartanak fenn, hogy másokat rendszeresen olyan cselekvésekre készítsenek vagy kényszerítsenek, amelyek az adott egyének számára a szükségletkielégítés pozitív, illetve minél pozitívabb összetevőit képezik. Valamint, hogy másokat eltérítsenek olyan cselekvésektől, amelyek az adott egyének számára a szükségletkielégítés negatív összetevőit képezik.
- A *hagyományos intézmények* a mindennapi kölcsönhatások során alakultak ki, és hosszabb távon folyamatosan formálódnak. A *rendeletszerű intézmények* viszont egy adott elhatározás vagy döntés eredményeként lépnek életbe, és viszonylag változatlanok.

B) Az intézmények elfogadása és legitimitása

a) Az intézmények elfogadása

- Az *intézmény elfogadásán* azt értjük, hogy az egyének az intézmény szabályait a szükségletkielégítés összetevőiként adottaknak tekintik, szándékaik az adott intézményes szabályokhoz való alkalmazkodásra, nem pedig az intézmény megváltoztatására vagy érvénytelenítésére irányulnak. Különbséget tehetünk az intézmény beleélő és racionális elfogadása között.

b) Az intézmények legitimitása

- Az *intézmény legitimitásán* azt értjük, hogy az adott intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének az adott intézményt, az intézmény kialakítását és funkciót úgy értékelik, hogy azok megfelelően kifejezik személyes (és közösségi) értékeiket.
- Az intézmény beleélő elfogadása, és az intézményes szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás eleve magában foglalja az adott intézmény legitimitását. Azonban az intézmény racionális elfogadásának, és az intézményhez való racionális alkalmazkodásnak az adott intézmény legitimitása nem feltétele.

2. Az intézmények funkciói

2.1. Az intézmények funkcióinak fő formái

A) Az intézmények elemi funkciói

- A *funkció* meghatározott következményeket létrehozó működési mód, amely egyrészt magában foglalja az adott működési módot, másrészt e működési mód természetéből adódó következményeket. Az *intézmények funkcióin* azt értjük, hogy az intézmények létrehozzák, illetve meghatározzák az egyének adott köre számára a szükségletkielégítés bizonyos összetevőit.

4.4. ábra: Az intézmények elemi funkciói

- Az intézmények a szükségletkielégítés összetevőiként létrehoznak, illetve meghatároznak bizonyos dolgokat és állapotokat mint a cselekvések előfeltételeit, cselekvési lehetőségeket és képességeket, cselekvéseket és nagyobb viselkedési egységeket, valamint dolgokat és állapotokat mint a cselekvések következményeit.

B) Az intézmények cselekvésekre vonatkozó funkciói

a) A cselekvésekre vonatkozó funkció fő oldalai

- Az intézmények egyfelől a cselekvések általános motívumának a meghatározása, másfelől a cselekvési szituációt képező cselekvési lehetőségek és képességek mint a szükségletkielégítés összetevői meghatározása révén határozzák meg az egyének cselekvéseit.

b) A cselekvésekre vonatkozó funkció típusai

- Késztetésről* vagy *ösztönzésről* akkor beszélünk, amikor az intézmények a szükségletkielégítés pozitív összetevőjévé tesznek adott dolgot vagy állapotot, és/vagy cselekvési lehetőséget, ugyanakkor esetleg szabályszerűen felruházzák az egyént az adott cselekvési lehetőség megvalósításával, s ezáltal motiválják az egyént adott javak elérésére és adott cselekvésekre.
- Kényszerítésről* akkor beszélünk, amikor egy cselekvési lehetőség megvalósítása egyébként nem valószínűsíthető az adott egyén részéről, de az intézményes szabályban elvárják a megvalósítását, és az ellenőrzésre vonatkozó szabályokban

negatív szankciókat helyeztek kilátásba arra az esetre, ha a szubjektum nem megvalósítja meg az adott cselekvési lehetőséget.

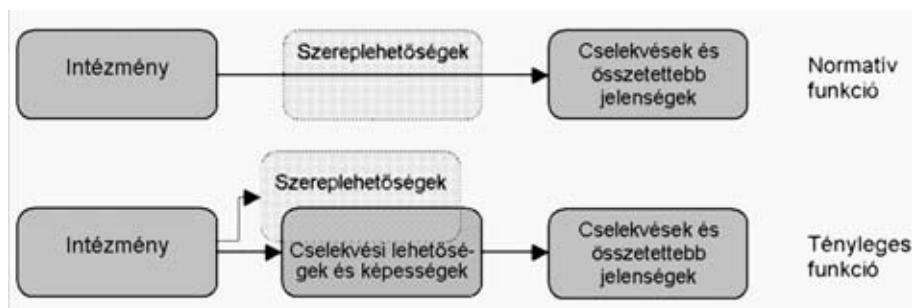
- *Az intézményes kényszerítés* esetében a kényszerítő fél cselekvési lehetőségeit és képességeit intézmények határozzák meg. Az intézményes kényszerítés is lehet közvetlen vagy közvetett kényszerítés.
- *Eltérítésről* akkor beszélünk, amikor egy adott cselekvési lehetőség az adott szabálytól és a hozzá kapcsolódó szankciótól eltekintve a szükségletkielégítés pozitív összetevőjét képezi a szubjektum számára, tehát bizonyos mértékig valószínűsíthető a megvalósítása, de az intézményes szabály tiltja a megvalósítását, és az ellenőrzésre vonatkozó szabályokban negatív szankciókat helyeztek kilátásba arra az esetre, ha a szubjektum megvalósítja az adott cselekvési lehetőséget.

2.2. Az intézmények funkcióinak fő típusai

A) Az intézmények normatív és tényleges funkciói

a) Az intézmények normatív funkciói

- Az *intézmény normatív funkcióján* azt értjük, hogy az egyének az intézményes szabályokhoz beleélően alkalmazkodva, a szabályoknak megfelelően cselekszenek, és cselekvéseik a szabályoknak megfelelő következményekkel járnak.
- Ha az intézmények érvényességi körébe eső cselekvések, és az intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a szükségletek tárgyait képezik, a cselekvések motívumainak elsődlegesen az intézmények normatív funkcióinak az érvényesülése felel meg.

4.5. ábra: Az intézmény normatív és tényleges funkciója

b) Az intézmények tényleges funkciói

- Az *intézmény tényleges funkcióján* azt értjük, hogy az adott intézmény meghatározott cselekvési lehetőségeket és képességeket hoz létre a szükségletkielégítés összetevőiként, s az egyének nem közvetlenül az intézményes szabályokhoz, hanem a tényleges cselekvési lehetőségekhez és

képességekhez racionálisan alkalmazkodva cselekszenek, többé vagy kevésbé a szabályoknak megfelelően vagy nem megfelelően.

- Ha az intézmények érvényességi körébe eső cselekvések, és az intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit, vagy a szükségletek negatív tárgyait képezik, az adott cselekvések motívumainak az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg.

Funkció típusa	Funkció jellemzői			
	Alkalmazkodás és ellenőrzés	Funkciók elemi formái	Meghatározó szabályok	Funkciók szabályszerűsége
Normatív funkció	<i>Beleélő alkalmazkodás, másodlagosan jelentős ellenőrzés</i>	<i>Cselekvésekre vonatkozó funkciók</i>	<i>Szubjektumra vonatkozó és ismert szabályok</i>	<i>Szabályoknak megfelelő funkciók</i>
Tényleges funkció	<i>Racionális alkalmazkodás, elsődlegesen jelentős ellenőrzés</i>	<i>Cselekvésekre és más formai létezőkre vonatkozó funkciók</i>	<i>Szubjektumra és másokra vonatkozó, ismert és nem ismert szabályok</i>	<i>Szabályoknak megfelelő és/vagy nem megfelelő funkciók</i>

4.1. táblázat: A normatív és a tényleges funkció jellemzői

c) A tényleges funkciók és a szabályszerűség

- Az intézmények tényleges funkcióik révén elvileg egyaránt létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket, és ezáltal olyan cselekvéseket és jelenségeket, amelyek megfelelnek, vagy amelyek nem felelnek meg, vagy amelyek részben megfelelnek, részben nem a szereplehetőségeknek, illetve az adott intézmények szabályainak.
- Alapvetően a következő tényezők térítik el az intézmények tényleges funkcióit az intézményes szabályoktól: (1) a szabályokhoz való racionális alkalmazkodás, (2) a szabályok értelmezési problémái, (3) a szabályok közötti normatív ellentmondások, (4) az ellenőrzés ellentmondásai és tökéletlensége, (5) az intézmények fedezete és érvényessége.

B) Az intézmények szándékolt és nem szándékolt funkciói

a) A szándékolt és a nem szándékolt funkció fogalma

- Az intézmény *kifejezett szándéknak megfelelő funkciójáról* akkor beszélünk, ha az intézmény adott következménye megfelel az intézményes szabályokban, és/vagy a szabályok értelemszerű indoklásában kifejeződő szándéknak.
- Az intézmény *rejtett szándéknak megfelelő funkciójáról* akkor beszélünk, ha az intézmény adott következménye nem felel meg az intézményes szabályokban, és/vagy a szabályok indoklásában kifejeződő szándéknak, de megfelel annak a

valóságos szándéknak, amely az adott intézmény létrehozását motiválta, illetve fenntartását motiválja.

- Az intézmény *nem szándékolt funkciójáról* akkor beszélünk, amikor az intézmény által meghatározott adott következmény előidézése nem állt szándékában az intézmény fedezetével rendelkező egyénnek vagy egyéneknek. A nem szándékolt funkció is lehet azonban mind pozitív, mind negatív az adott egyén vagy egyének szempontjából nézve.

b) A tipikus funkciók közötti összefüggések

Funkció szándékolttsága	Normatív és tényleges funkció		
	Normatív funkció	Szabályoknak megfelelő tényleges funkció	Szabályoknak nem megfelelő tényleges funkció
Kifejezett szándéknak megfelelő funkció	<i>X</i>	<i>X</i>	
Rejtett szándéknak megfelelő funkció	<i>(X)</i>	<i>(X)</i>	<i>X</i>
Nem szándékolt funkció	<i>X</i>	<i>X</i>	<i>X</i>

4.2. táblázat: Az intézmények tipikus funkciói közötti összefüggések

- Egyfelől az intézmények normatív és a tényleges funkciójának, másfelől a szándékolt és a nem szándékolt funkciójának a megkülönböztetése nem felel meg egymásnak, de bizonyos összefüggések megfigyelhetők e tipikus funkciók között.

3. Az intézmények fő típusai és a társadalmiság

3.1. Az intézmények fő típusai

A) A közösségi intézmények

a) A közösségi és a tiszta közösségi intézmény

- *Közösségi intézménynek* nevezzük az olyan intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az adott intézmény érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az intézmény által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a lelki szükségletek tárgyait, ennek megfelelően (3) az ellenőrzés szankciói a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik.

- *Tiszta közösségi intézménynek* nevezzük a belső fedezetű közösségi intézményt, amelynek létrehozása és fenntartása rendszeres közvetlen személyközi kölcsönhatást igényel, ennek megfelelően az érvényességi körébe eső egyének száma elvileg korlátozott.
- A tiszta közösségi intézmény funkcionális megfelelője az *intézményes közösségi erkölcs*, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az erkölcsi szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az e szabályok által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a lelki szükségletek tárgyait, ennek megfelelően (3) az ellenőrzés szankciói a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik.

Intézmény funkciói	Intézmény fedezete	
	Belső fedezetű intézmény	Külső fedezetű intézmény
Lelki szükségletek tárgyai	<i>Tiszta közösségi intézmény</i>	<i>Kvázi-közösségi intézmény</i>
Szükségletkielégítés eszközei és feltételei	<i>Belső fedezetű társadalmi intézmény</i>	<i>Külső fedezetű társadalmi intézmény</i>

4.3. táblázat: A közösségi és a társadalmi intézmények

- A tiszta közösségi intézmények természetének a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás, és az intézmények normatív funkcióinak az érvényesülése felel meg.

b) A kvázi-közösségi intézmény

- *Kvázi-közösségi intézménynek* nevezzük a külső fedezetű közösségi intézményt, amelynek a létszáma egyértelműen nem korlátozott, de amelyben ellentmondás van az intézmény fedezete és funkciója között.
- A kvázi-közösségi intézmény lelki szükségletek tárgyaira irányuló funkciójának alapvetően a beleélő alkalmazkodás, és a normatív funkció érvényesülése felel meg, amely azonban a külső fedezettel összefüggő ellentmondás következtében elvileg is tökéletlenül érvényesül.

B) A társadalmi intézmények

a) A társadalmi intézmény fogalma és funkciója

- *Társadalmi intézménynek* nevezzük az olyan intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az intézmény érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az intézmény által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek, ennek megfelelően (3) az ellenőrzés szankciói a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik.

- A társadalmi intézmények természetének az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás, és az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg.

b) A külső és a belső fedezetű társadalmi intézmény

- Különbséget tehetünk a *külső fedezetű társadalmi intézmény* és a *belső fedezetű társadalmi intézmény* között annak megfelelően, ahogyan egyrészt a társadalmi intézmény, másrészt korábban a külső és a belső fedezetű intézmény fogalmát meghatároztuk.
- A belső fedezetű társadalmi intézmény funkcionális megfelelője az *intézményes társadalmi erkölcs*, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az erkölcsi szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az e szabályok által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek, ennek megfelelően (3) az ellenőrzés szankciói a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik.
- A társadalmi intézmények érvényességi körébe eső egyének száma elvileg korlátlan, de a belső fedezetű társadalmi intézmények esetében nagy létszám, és nem közvetlen részvétel esetén ezen intézmények szubjektumait már nem maguk az egyének, hanem az egyének bizonyos csoportjai alkotják.
- A külső fedezetű társadalmi intézmények tényleges funkciói elvileg vagy megfelelnek vagy nem felelnek meg, illetve általában részben megfelelnek, részben nem az adott intézmények szabályainak. A belső fedezetű társadalmi intézmények tényleges funkciói viszont alapvetően megfelelnek az intézményes szabályoknak.

C) A testiségi intézmények

a) Az ellátási intézmény

- *Ellátási intézménynek* nevezzük az olyan intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső egyének mint ellátottak számára: (1) az adott intézmény érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az intézmény által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a testi szükségletek tárgyait képezik.
- Előfeltételezésünk szerint és a valóságban jellemzően egy adott intézmény csak a tipikus szereplők egyik oldaláról, vagy csak részben ellátási intézmény, a tipikus szereplők másik oldaláról vagy részben közösségi vagy társadalmi intézmény, esetleg közvetlen kényszerítő intézmény.

Intézmény funkciói	Intézmény fedezete	
	Belső fedezetű intézmény	Külső fedezetű intézmény
Testi szükségletek tárgyai	<i>Belső fedezetű ellátási intézmény</i>	<i>Külső fedezetű ellátási intézmény</i>
Testi szükségletek negatív tárgyai, szk. negatív feltételei	–	<i>Közvetlen kényszerítő intézmény</i>

4.4. táblázat: A testiségi intézmények típusai

- Az ellátási intézmények természetének az ellátottak intézményes helyzetében lévő egyének oldaláról nézve az intézményes szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás, és az intézmények normatív funkcióinak az érvényesülése felel meg.

b) A közvetlen kényszerítő intézmény

- *Közvetlen kényszerítő intézménynek* nevezzük az olyan külső fedezetű intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső, kényszerített egyének számára (1) az adott intézmény a szükségletek negatív tárgyait vagy a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező cselekvési lehetőségeket hoz létre, korlátozva az egyének cselekvési képességeit, oly módon, hogy (2) az ellenőrzés szankciói a testi szükségletek negatív tárgyait képezik.
- Egy adott intézmény csak a kényszerített fél intézményes helyzetében lévő egyének oldaláról lehet közvetlen kényszerítő intézmény, a kényszerítő fél helyzetében lévő egyének oldaláról társadalmi vagy közösségi intézménynek kell lennie.
- A közvetlen kényszerítő intézmények természetének a kényszerített egyének vonatkozásában az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás, és az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg.

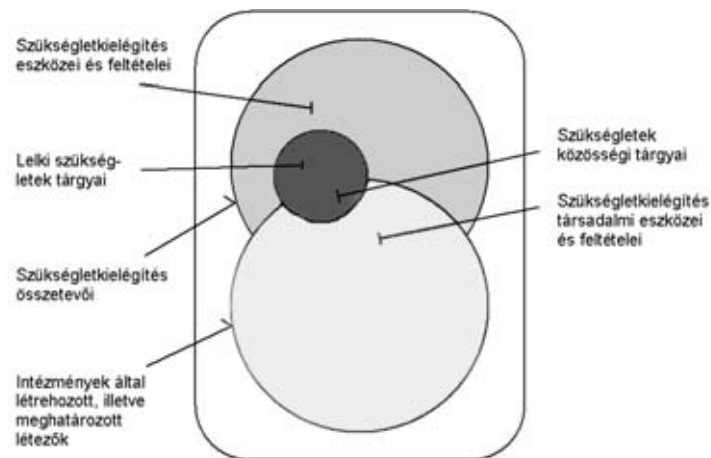
3.2. A közösségi és a társadalmi létezők és értékek

A) A közösségi és a társadalmi fogalma

a) A társadalmiság értelmezései

- A szociológiai irodalomban széles körben elfogadott felfogások szerint a társadalmi létezők az emberek közötti kölcsönhatásokkal összefüggő olyan létezők, amelyek vagy kulturális természetűek, vagy tényyszerű és objektív természetűek és bizonyos csoportokra vonatkoznak, vagy szituációktól függő jelentéseket hordoznak, vagy a racionálisan cselekvő egyénekre vonatkoznak.

b) Az elemi közösségi és társadalmi létezők

4.6. ábra: A szükségletkielégítés közösségi és társadalmi összetevői

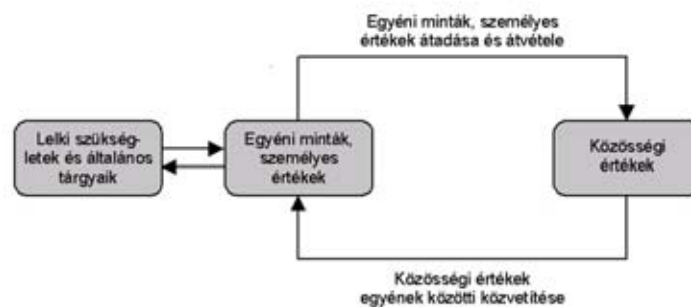
- Közösségi létezőknek* nevezzük a lelki szükségletek intézmények által létrehozott, illetve meghatározott tárgyait. *Társadalmi létezőknek* nevezzük a szükségletkielégítés intézmények által létrehozott, illetve meghatározott eszközeit és feltételeit.
- A szükségletkielégítés intézmények által létrehozott, illetve meghatározott eszközei és feltételei képezik tehát a *társadalmi élet elemi összetevőit*, amelyekből a legbonyolultabb társadalmi képződmény, illetve jelenség is felépül, illetve amelyből gondolatilag is felépíthető.
- A *szükségletkielégítés társadalmi előfeltételei* magukban foglalják a szükségletkielégítés közvetlen és közvetett társadalmi eszközeit és pozitív feltételeit, valamint a szükségletek azon objektív tárgyait, amelyek a közvetlen társadalmi összetevők funkcióiként állhatnak a szubjektum rendelkezésére. *Társadalmi javaknak* nevezzük a szükségletkielégítés dologi és állapotbeli társadalmi előfeltételeit.

B) A közösségi és a társadalmi értékek

a) A kulturális, a közösségi és a társadalmi érték fogalma

- A *kulturális érték* olyan érték az egyének adott körében, amely (1) valamennyi egyén tudatának az alkotórészét képezi, és (2) amelyről valamennyi egyén feltételezi, hogy az adott körben mások tudatának is az alkotórészét képezi, és (3) amelynek közlésére egységesen értelmezett szimbólumrendszer alakult ki.
- A *közösségi érték* lelki szükségletet tükröző személyes és kulturális érték, azaz a lelki szükséglet általános tárgyának olyan, egymás tudatára is vonatkozó tudatosulása az egyének adott körében, amelyben tükröződik a lelki szükséglet általános tárgyának az egyes egyénekre és egyének adott körére vonatkozó pozitív jelentősége.
- A *társadalmi érték* instrumentális és kulturális érték, tehát az egyének adott körében a szükségletkielégítés társadalmi eszközeinek vagy pozitív feltételeinek általánosított, egymás tudatára is vonatkozó tudati tükröződése, mint az adott körülmények között a legmegfelelőbbnek tartott állapot, képesség vagy viselkedésmód mintája.

b) A közösségi és a társadalmi értékek alakulása

4.7. ábra: A személyes és a közösségi értékek alakulása

- Végül soron a szükségletek, és a szükségletek általános tárgyai alapján alakulnak a személyes értékek és a közösségi értékek. A szükségletek alakulását viszont történetileg alapvetően meghatározzák a szükségletkielégítés előfeltételei, különösen a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételei.

4.8. ábra: Az instrumentális és a társadalmi értékek alakulása

- Végző soron az egyének adott körében kialakult társadalmi értékeket elvileg a szükségletkielégítés valóságos társadalmi eszközei és feltételei határozzák meg. Az egyének ugyanis szándékaik szerint olyan társadalmi értékeket alakítanak ki, amelyek az adott körülmények között megfelelően segítik az eligazodást.